

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги**

Наманган давлат университети

Одилжон Мирзамаҳмудов, Сарвиноз Абдивосиева

Ўлкашунослик

(Ўқув-услубий қўлланма)

**Бакалаврият йўналиши-5140600-География, 5111700-Бошлангич таълим
методикаси**

Наманган-2020

Муаллиф: г.ф.н. Одилжон Мирзамахмудов, Сарвиноз Абдивосиева

Масъул мухаррир: география фанлари номзоди доцент,
Э.Солиев

Тақризчилар:

Наманган Давлат Университети География кафедраси доценти,
г.ф.н. А.Баратов

Наманган вилояти ХТХҚТМОХМ “Табиий ва аниқ фанлар”
кафедраси мудири, п.ф.н.: М.Мўминов

Мазкур ўқув-услубий қўлланма Наманган Давлат Университети Ўқув-услубий кенгashiда 2020 йил 18 Мартда ўтказилган 8-сонли йиғилишида мухокама қилинган ва нашр этишга тавсия этилган.

О.Мирзамахмудов, С.Абдивосиева “Ўлкашунослик” (ўқув-услубий қўлланма).
Наманган, 2020 йил.

КИРИШ

Ўлкашунослик ўз туғилган ва яшайдиган жойи хақидаги билимлар мажмуаси бўлиб, жуда узоқ даврлар мобайнида вужудга келган.

Ибтидоий одамлар ҳам ўз яшаш жойлари табиатини жуда яхши билишган, улар ўзларининг энг содда билимларини тошларга чизиб кетишган. Бундай расмларнинг анчагина қисми ҳозиргача сақланиб қолган.

Инсоният жамиятининг ривожланиши билан ўлка тўғрисидаги маълумотлар ҳам тўплана бошлади. Натижада ёзма ёдгорликлар ва манбаалар вужудга кела бошлади. Антик даврда ва ўрта асрларда турли хил ўлкаларни табиати, хўжалиги, тарихи ва маданиятига бағишлиланган асарлар вужудга келди. Ўлкамиз ҳақидаги маълумотлар Ал-Хоразмийнинг «Китоб – Сурат – ал - Арз» асарида келтирилган.

Буюк ватандошимиз Абу Райхон Ал-Беруний XI-асрда «Ҳиндистон» «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» Захриддин Мухаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари ўлкашуносликка қўшилган улкан хиссаси ҳисобланади.

Фан ва техниканинг ривожланиши билан ўлкашунослик фанининг доираси торайиб ва чуқурлашаверди. XX-асрга келиб ўлкашунослик деганда ўз турар жойи, хўжалиги, тарихи ва маданияти тушунила бошланди. Натижада алоҳида вилоятлар, туманлар ва шаҳарларга бағишлиланган ўлкашунослик асарлари вужудга келди. Масалан «Наманган вилояти», «Андижон вилояти», «Самарқанд вилояти», «Хоразм географияси» ва х.з.

Ўзбекистоннинг хар бир вилоятининг табиий ва иқтисодий хариталари нашр қилинди. Хозирги пайтда хар бир вилоятнинг географик ва ўлкашунослик атласларини яратиш лойихалари тузилмоқда.

Ўлкашуносликнинг обьекти бўлиб табиат, ахоли, хўжалиқ, тарих, санъат ва маданият ҳисобланади. Мазкур обьектлар турли фанлар томонидан ўрганилади. Аммо барча фанларнинг ўрганиш предмети биттадир, яъни ўлка. «Ўлка» шартли тушунча бўлиб, унинг миқиёси ким ва қандай мақсадда ўрганишига боғлиқ. Масалан мактаб, академик лицей ёки касб–хунар коллежлари учун мактаб атрофи, махала, қишлоқ, туман, шахар бўлиши мумкин.

Ўлкашуносликнинг қуйидаги тармоқлари мавжуд: табиий ёки географик ўлкашунослик, иқтисодий ўлкашунослик, тарихий, этнографик ўлкашунослик, маданий ва санъат ўлкашунослиги.

Табиий ёки географик ўлкашунослик ўлка табиатини, яъни ўлканинг геологик тузилиши, фойдали қазилмалари, рельефи, иқлими, ички сувлари, тупроғи, ўсимлиги ва хайвонот дунёси хамда ландшафтларини ўрганади.

Иқтисодий география ва иқтисодий ўлкашунослик ўлка ахолисини, шахар ва қишлоқларини, ишлаб чиқариш корхоналарини, транспорт тизимини ва ташқи иқтисодий алоқаларини ўрганади.

Тарихий ўлкашуносликнинг мақсади ўлка тарихини, тарихий воқеаларни, археологик ёдгорликларни, тарихий ёдгорликларни ўрганишdir.

Санъатшунослик ўлкашунослигининг мақсади ўлканинг халқ ижодини ўрганишdir, яъни муҳим ахамиятга эга бўлган санъат асарларини, тарихий

жойларни (машхур кишиларни ижоди ва хаёти билан боғлиқ бўлган) ўрганишдир.

Мазкур ўқув-услубий қўлланма кириш ва иккита боб ва фойдаланилган адабиётлар руйҳатидан иборат.

Биринчи боби Ўлкашунослик обьектлари деб номланиб унда табиатни ўлкашунослик мақсадларида ўрганиш ишлари баён этилган.

Иккинчи бобда Ўлкашунослик манбаалари ва улар билан ишлаш йўлари баён этилган.

Ушбу ўқув-услубий қўлланма география ва бошланғич таълим методикаси йўналиши талабалари, магистрлари учун мўлжалланган.

I. Қисм. Үлкашунослик объектлари

Табиатни үлкашунослик мақсадларида ўрганиш

1 . Географик үлкашунослик, унинг мазмуни ва моҳияти

Географик үлкашунослик үлкани табиати ва хўжалигини ўрганиш билан боғлиқ. Географик үлкашунослик ўқувчиларга ва талабаларга ўз ўлкасини ўрганишга ва билишга имкон яратади ҳамда фанларни яхши ўзлаштиришга ёрдам беради, табиий, тарихий ва маданий ёдгорликларга ҳамда табиий бойликларга эҳтиётлик билан муносабатда бўлиш руҳида тарбиялади.

Географик үлкашунослик иккита йирик тармоқдан иборат: табиий географик ёки табиий үлкашунослик; иқтисодий географик ёки иқтисодий үлкашунослик.

Табиий үлкашунослик экология ва табиатни муҳофаза қилишни замонавий муаммоларини глобал, миллий, минтақавий ва маҳаллий жихатларини ўрганишни таъминлайди.

Атрофдаги ландшафтлар билан яқиндан танишиш, табиат қонунларини ўрганиш ўқувчиларда илмий ишларга қизиқишини ривожлантиради ва келажакда етук мутахассис ёки олим бўлиб етишиш учун замин тайёрлайди.

Табиатнинг таркибларини қонуний уйғунлиги ер юзасида турли ўлчамларга эга бўлган табиий худудий комплексларни келтириб чиқаради. Энг йирик табиий худудий комплекс бўлиб географик қобиқ хисобланади. Географик қобиқ турли катталиқдаги табиий худудий комплексларга бўлинниб кетади (материклар ва океанлар, табиий географик ўлкалар ва провинциялар, зоналар ва х.к).

Үлкашунослик ишлари одатда битта ландшафт доирасида олиб борилади. Географик ландшафт деганда аниқ табиий чегарага, бир хил геологик, геоморфологик асосга, бир хил гидротермик шароитга, тупроқ ва ўсимлик қопламига эга бўлган худуд тушунилади.

Географик ландшафтнинг үлкашунослик мақсадларида ўрганилиши қўйидаги тартибда олиб борилади:

1. Топографик ишлар
2. Ўлка геологик тузилишини, рельефи ва фойдали қазилмаларини ўрганиш.
3. Ўлка иқлимини ўрганиш
4. Ички сувларини ўрганиш
5. Тупроқ қопламини ўрганиш
6. Ўсимлик қопламини ўрганиш
7. Ҳайвонот дунёсини ўрганиш
8. Ландшафтларини ўрганиш

Юқоридаги табиий географик тавсифлар табиатни үлкашунослик мақсадларида ўрганишни асосий йўналишларини ташкил қиласи.

Иқтисодий географик ёки иқтисодий ўлкашунослик ўлкани ахолисини ва хўжалигини ўлкашунослик мақсадларида ўрганади, яъни иқтисодий ўлкашунослик ўлканинг хозирги иқтисодий – ижтимоий хаётини ўрганади.

Иқтисодий ўлкашуносликнинг объектлари бўлиб ўлка ахолиси хўжалиги, шахарлари, қишлоқлари, алоҳида саноат корхоналари (фабрикалари, фермер хўжаликлари, илмий ва маданий ташкилотлар, дам олиш корхоналари, таълим муассасалари ва х. к.).

Жамиатнинг ижтимоий – иқтисодий хаётининг барча тармоқлари бир-бири билан чамбарчас боғланган. Шунинг учун ўлка ахолисини ва хўжалигини ўргангандан комплекс ёндошиш зарур. Комплекс ёндошиш ўлка ижтимоий-иқтисодий тизимидағи ички ва ташқи алоқаларни очиб беришга имкон беради.

Ўлка ахолиси ва хўжалиги қуйидаги тартибда ўрганилади.

1. Ўлканинг географик жойлашуви
2. Ўлка ахолиси
3. Ўлка табиий бойликлари
4. Ўлка хўжалигининг ривожланиш тарихи
5. Ўлка саноатининг асосий тармоқлари
6. Ўлка қишлоқ хўжалиги
7. Ўлка транспорти
8. Ўлканинг ташқи иқтисодий алоқалари.

Ўлка ахолиси ва хўжалиги хақидаги статистик маълумотлар туман ёки вилоят статистика бошқармасидан, статистик тўпламлардан, иқтисодий ва иқтисодий географик мақолалар, тўпламлар, монографиялар, рисолалар ва бошқа нашрий манбалардан олинади.

Савол ва топшириқлар

1. Географик ўлкашунослик нимани ўрганади?
2. Географик ўлкашунослик қандай тармоқлардан иборат?
3. Географик ландшафтларни ўлкашунослик мақсадларида ўрганиш қандай тартибда олиб борилади?
4. Иқтисодий ўлкашунослик нимани ўрганади?
5. Иқтисодий объектлар ўлкашунослик мақсадларида қандай тартибда ўрганилади?
6. Табиий ва иқтисодий ўлкашунослик орасида боғлиқликни аниqlанг.

2. Ўлкашунослик саёхатларида бажариладиган топографик ишлар

Ўлкани ўрганишни асосий усулларидан бири ўлка табиатини бевосита туристик саёхат ёки ўлкашунослик мақсадларида олиб бориладиган экспедицияларда тадқиқ қилишдир.

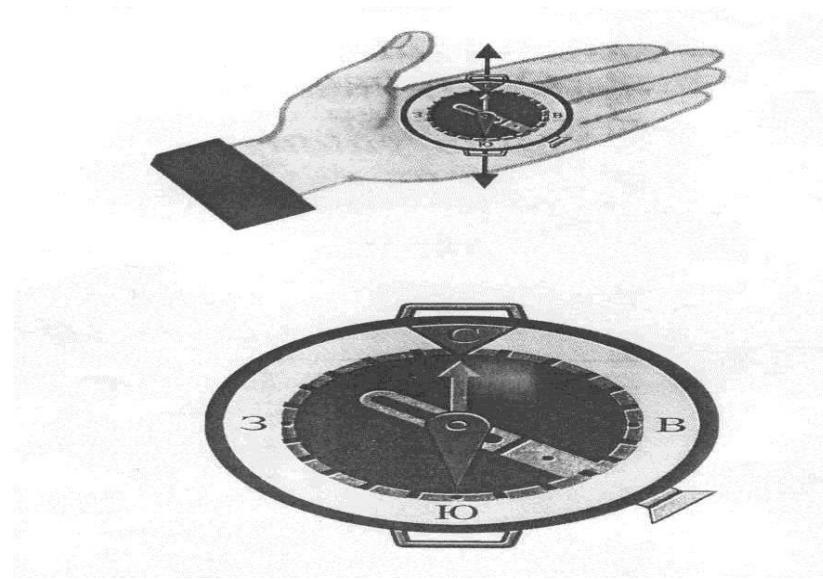
Үлка табиатини ўрганишда дастлаб қуидаги ишлар бажарилади: жой харитаси ўрганилади; компос ёрдамида азимут бўйича юриш ўрганилади; осмон жисмларига қараб жой томонлари аниқланади; харита билан ишланади; режада майдон ва узунлик ўрганилади; жойда нуқта ва йўналишдар белгиланади; топографик план олиш амалга оширилади; кўз билан чамалаб масофа аниқланади.

Жой харитаси билан ишлаш. Харита ўлкани ўрганадиганлар учун асосий иш қуроли, йўл бошловчи ва керакли маълумотлар манбаи бўлиб ҳисобланади. Аммо харита билан ишлашда картографик қоидаларни билиш лозим бўлади.

Харита – бу ер юзасини кичрайтирилган ва умумлаштирилган ясси тасвиридир. Харитада жойдаги объектлар шартли белгилар билан тасвиранади.

Хариталарнинг жуда кўп турлари мавжуд, аммо ўлкашунос учун энг аник ва доимо ишлатиладиган харита топографик хариталардир. Умумгеографик ва маъмурий хариталардан ҳам ўлкашунослар кў фойдаланишади, аммо улар табиий объектлар ва аҳоли манзилгоҳлари ҳақида умумий тасаввур беради, ҳамда катта майдондаги жойларни тасвирини кўришга имкон бериди. Туристик хариталарнинг аниқлиги ва чуқурлиги кам бўлса ҳам ўлкашунос учун зарур бўлган экскурсия объектлари ва диққатга сазовор жойлар ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Аммо саёхат давомида йўналиш бўйича амалий ҳаракат қилиш учун йирик масштабли хариталардан фойдаланиш лозим бўлади. Шунинг учун амалий машғулотларда ва саёхатларга тайёрланганда тегишли хариталарни кўпйтиришга кўпроқ эътибор бериш зарур.

1-расм. Компас. Компас билан мўлжал олиш.

Компас билан ишлаш. Компас ёрдамида жой томонлари аниқланади. Компас ёрдамида жой томонлари аниқланганда магнит оғиш бурчаги ҳисобга олиниши лозим. Чунки компас кўрсаткичи ҳақиқий географик меридиан

бўйича эмас, балки магнит меридиани бўйича ўрнатилади ва хисоб олинади. Географик ва магнит меридианлари орасида ҳосил бўладиган бурчакка магнит оғиш деб аталади. (1-расм)

Агар компас кўрсаткичининг шимолий учи географик меридиандан шарққа оғса магнит оғиш шарқий (мусбат), ғарбга оғса ғарбий (манфий) бўлади.

Магнит оғишнинг ўлчамлари ва ишораси турли жойларда турличадир. Маълум бир жойда магнит кўрсаткичини оғиши билган ҳолда ҳақиқий (географик) меридианни осонгина аниқлаш мумкин. Масалан, жойда магнит оғиши шарқий $+10^0$ бўлсин, компасни мазкур ҳолда шундай айлантириш лозимки унинг кўрсаткичининг шимолий учи 0^0 рўпарасида эмас, балки 10^0 рўпарасида турсин. Бундай ҳолда компас айланасидан олинадиган ҳисоб географик меридианга тўғри келади, яъни 10^0 . Агар оғиш ғарбий (манфий) бўлса компас кўрсаткичининг шимолий учи 350^0 рўпарасида бўлади ($360 - 10 = 350^0$).

Азимут ва азимут бўйича юриш. Азимут – бу берилган нуқта билан шимолий йўналиш ўртасидаги бурчакдир. Азимут даражаларда 0^0 дан 360^0 га ўлчанади. Агар асосий йўналиш сифатида географик меридиан олинса азимут ҳақиқий ҳисобланади, агар магнит меридиани олинса азимут магнит азимути деб аталади.

Азимут билан юриш учун уфқ томонларини ва уларга мос келадиган азимут қийматларини билиш лозим (2-расм). Уфқнинг асосий ва оралиқ томонлари мавжуд. Уфқнинг асосий томонлари шимол, шарқ, жануб ва ғарб ҳисобланади. Улар орасида уфқнинг оралиқ томонлари жойлашади. Масалан, шимол билан шарқ ўртасида шимоли-шарқ, шарқ билан жануб ўртасида жануби-шарқ, жануб билан ғарб ўртасида жануби-ғарб, ғарб билан шимол ўртасида шимоли-ғарб жойлашган. Мазкур йўналишларнинг азимутлари қуидагича.(1-жадвал)

1-жадвал. Уфқ томонлари ва уларнинг қийматлари.

Уфқ томонлари (йўналиши)	Азимут
Шимол	$0^0, 360^0$
Шарқ	90^0
Жануб	180^0
Ғарб	270^0
шимоли-шарқ	$0^0 - 90^0$
жануби-шарқ	$90^0 - 180^0$
жануби-ғарб	$180^0 - 270^0$
шимоли-ғарб	$270^0 - 360^0$

Азимут билан юрганда доимо мазкур жадвалдаги йўналиш ва ўлчамлардан фойдаланилади. Масалан, туристлар ўрмонда аввал 90^0 азимут бўйича 2 км юришлари, сўнгра 180^0 азимут бўйича 1 км юриб дарёга чиқишлиари лозим.

Бунинг учун компас кўрсаткичи 90^0 рўпарасига олиб борилади ва шу йўналишда яъни шарқий йўналишда 2км юрилгандан сўнг, компас кўрсаткичи 180^0 рўпарасига келгунча айлантирилади ва шу йўналишда, яъни жанубий йўналишда 1 км юрилгандан сўнг дарё қирғоғига чиқилади.

Уфқ томонларини осмон жисмларига қараб оралиқ аниқлаш. Уфқ томонлари туристик саёҳатларда осмон жисмларига қараб ҳам аниқланади. Саёҳатлар давомида уфқ томонлари Күёшга, кутб юлдузига ва ойга қараб аниқланади.

Уфқ томонлари Күёшга қараб шимолий ярим шарда қуйидагича аниқланади:

- Күёш эрталаб шарқда бўлади, яъни шарқдан чиқади, шунинг учун қуёш чиқсан томон шарқ, ёки шарқий йўналиш бўлиб ҳисобланади, унинг азимути 90^0 ;

- Күёш жанубда туш пайтида бўлади (соат 13^00), унинг азимути 180^0 га тенг;

- Күёш ғарбга ботади, яъни кечки пайт (соат 7^00) қуёш ғарбда бўлади. Демак, қуёш ботодиган томон ғарбий йўналиш бўлади, шунинг азимути 270^0 га тенг.

Уфқ томонларини кутб юлдузига қараб аниқлаш. Кутб юлдизи шимолда, яъни шимолий йўналишда жойлашган. Шунинг учун кутб юлдузини жойланиши топилса, шимол томон топилган бўлади. Кутб юлдизи қуйидагича аниқланади (3-расм).

Кутб юлдузини жойланиши катта айик юлдизи тўпламига қараб аниқланади. Катта айик юлдизи туркумидаги «чўмич»нинг чеккада жойлашган иккита юлдуз орасидаги масофани ҳаёлан беш марта узайтириб қаралса, кичик айик юлдизи туркумидаги энг ёруғ юлдузга бориб тақалади. Ана шу юлдуз қут б юлдизи ҳисобланади. Кутб юлдизи кичик айик юлдузлар туркуми чўмичининг сопини энг охиридаги жуда яраклаб турадиган юлдузdir.

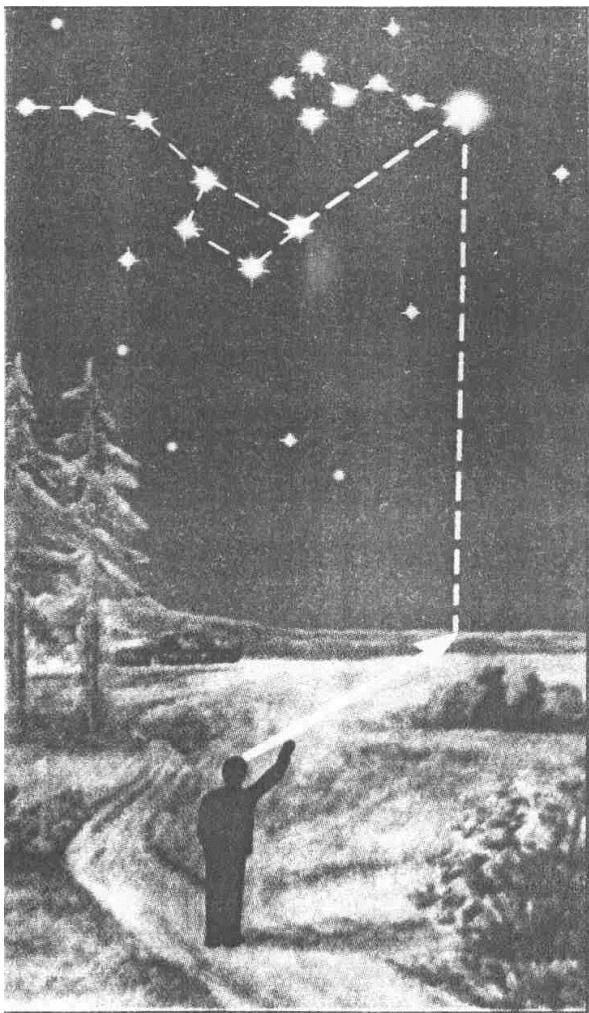
Уфқ томонларини ойга қараб аниқлаш. Уфқ томонларини ойга қараб тахминан аниқлаш қуйидаги тартибда амалга оширилади:

- ёзда Ойнинг биринчи чорагида соат 20^00 да ой жанубда бўлади. Кечаси 2^00 да ғарбда бўлади;

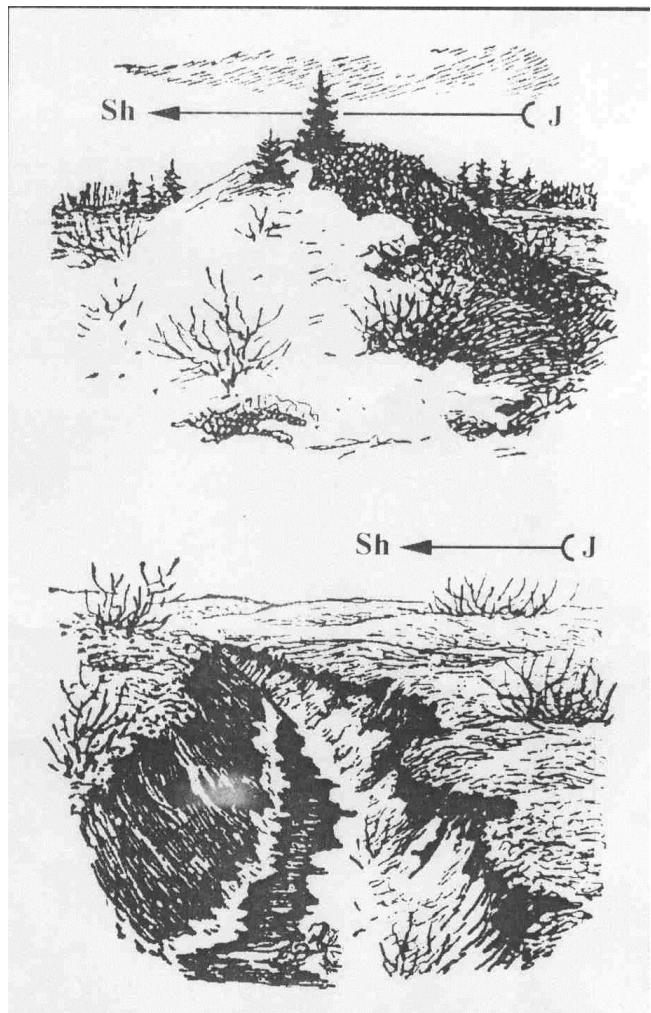
- ёзда Ойнинг охирги чорагида ой кечаси соат 2^00 да шарқда, соат 8^00 да жанубда бўлади;

- тўлин Ой даврида уфқ томонлари Күёшга қараб аниқланган тартибда аниқланади. Бунда Күёш ўрнига Ой олинади.

Уфқ томонларини махаллий белгиларга қараб аниқлаш. Хаво айниб тургандан ва компас бўлмаган ҳолларда уфқ томонларини махаллий белгиларга қараб аниқлаш мумкин.

2-расм. Қутб юлдузига қараб мўлжал олиш.

3-расм. Тепаликнинг ва жарнинг ёнбағридаги қорни баҳорда эришига қараб мўлжал олиш.

Уфқ томонларини махаллий белгиларга қараб аниқлаш. Хаво айниб турганда ва компас бўлмаган ҳолларда уфқ томонларини махаллий белгиларга қараб аниқлаш мумкин.

Агар якка дараҳтни Қуёш нурларидан ҳеч нарса тўсмаса, унинг шимол томонида шохлари камроқ, жануб томонидан кўпроқ бўлади. Агар мазкур дараҳт кесилса, унинг тўнгаги юзасидаги айланалар маркази шимол томонга яқинроқ жойлашади. Демак очиқ жойдаги якка дараҳт ёрдамида ҳам уфқ томонларини аниқласа бўлар экан.

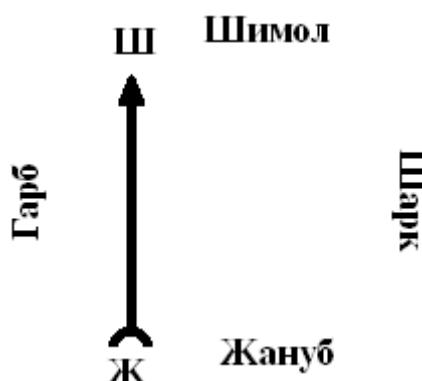
Йириқ, қари дараҳтларнинг сояли, яъни шимол томонида лишайниклар қалин ўсади.

Баҳорда тепаликларнинг, жарларнинг ва чуқур зовурларнинг жанубга қараган ёнбағрида қор тез эриб кетади, шимолга қараган ёнбағрида эса қор қоплами анча вақтгacha эrimай ётади.

Ўзбекистонда қадимдан уйларнинг олд томони шарққа, яъни кун чиқар томонга қараб қурилган.

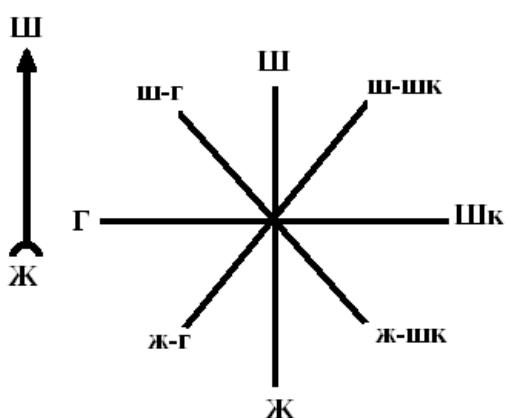
Йўналишларни чизмада тасвирлаш. Йўналишларни чизмада тасвирлаш учун бир варақ қоғоз олинади ва унинг юқори қисми шимол, пастки қисми жануб, ўнг томони шарқ ва чап томони ғарб деб ҳисобланади. Варақнинг чап томонига кўрсаткич (стрелка) чизилади. Кўрсаткичнинг ўткир учи тепага шимолга қараган бўлади, унинг тепасига Ш (шимол) харфи, пастки қисмiga Ж (жануб) харфи ёзиб қўйилади.

Агар бир варақ қоғоз олиб, унга нуқта қўйиб, мазкур нуқтадан тепага қараб чизик тортилса, шимол йўналишини тасвири хосил бўлади; мазкур нуқтадан пастка томон тортилган чизик жанубга бўлган йўналишни; ўнга тортилган чизик – шарқий йўналишни; чапга тортилган чизик – ғарбий йўналишни тасвирлайди. Мазкур йўналишлар ўртасида уфқининг оралиқ томонлари тасвирланади. (4-расм).

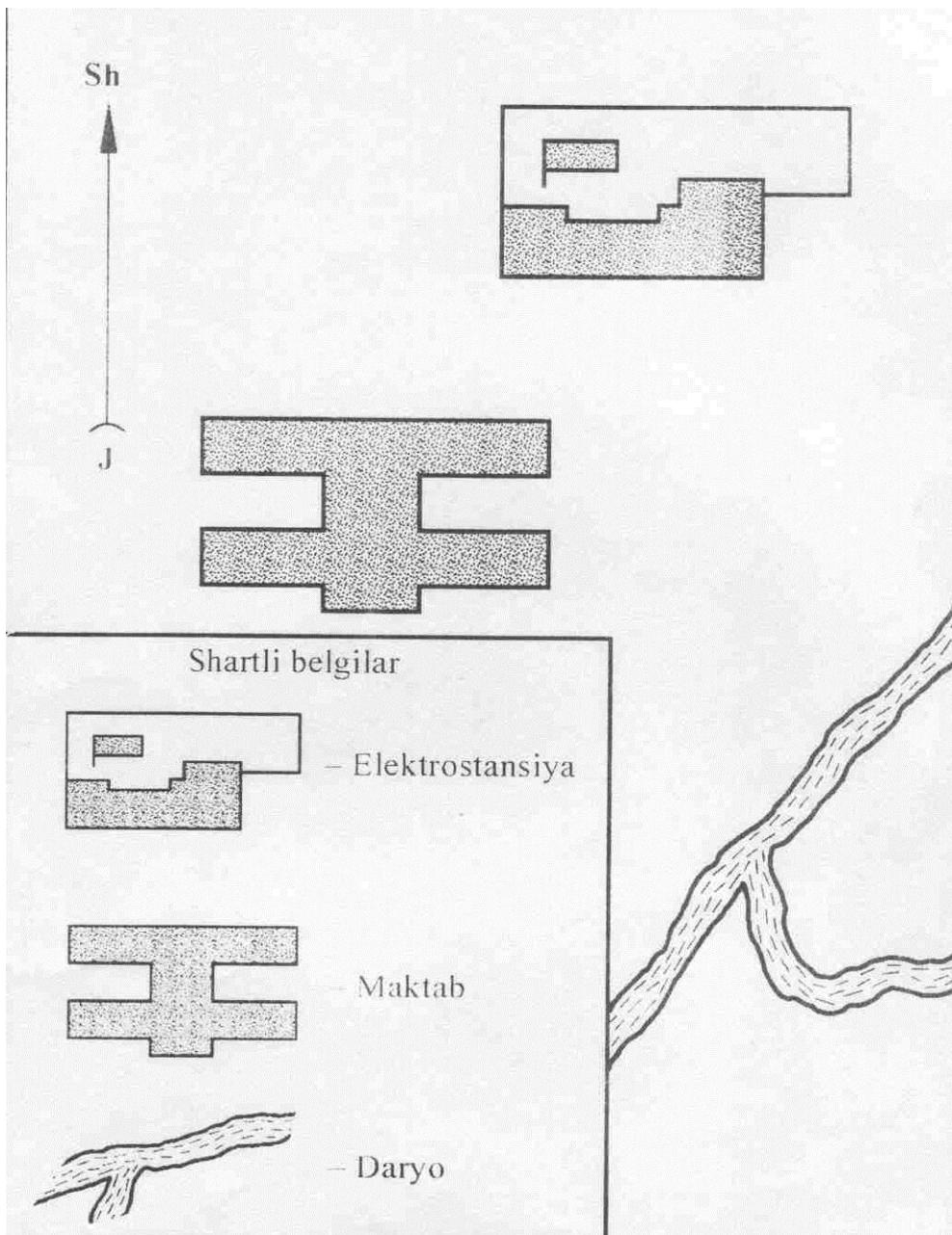
4-расм. Қоғоз варағидаги йўналиш кўрсаткичлари.

Йўналишлари қадай тасвирлашни билган ҳолда жойдаги нарсаларга бўлган йўналишни бир варақ қоғозда осонгина тасвирлаш мумкин. Масалан, биз завод, дарё ва мактаб кўриниб турадиган жойда турибмиз. Мазкур жойларга, ёки завод, дарё ва мактабга бўлган йўналишларни белгилаймиз (5- расм).

5-расм. Йўналишлар

Демак завод бизнинг нуқтамиздан, шимолда, дарё шарқда, мактаб ғарбда жойлашган экан. Мазкур предметларни чизмада тасвирлаш

6-расм. Электростанция, дарё ва мактабнинг йўналиши.

учун бир варақ қоғоз оламиз ва унинг ўртасига ўзимиз турган нуқтани белгилаймиз. Варақнинг чап томонининг юқори қисмига кўрсаткич чизамиз ва унда шимол ҳамда жанубни белгилаймиз. Варақнинг ўртасидаги нуқтанинг шимол томонига электростанция, шарқий томонга дарё ва ғарб томонига мактабнинг шартли белгисини туширамиз. Варақнинг чап томондаги пастки бурчакка завод, мактаб ҳамда дарё шартли белгиларини туширамиз.

Топшириқ:

Дафтарингизнинг варагига иккита нуқта қўйинг: биттасини варакнинг юкори қисмига, иккинчисини пастки қисмига. Уларнинг биттасидан шимоли – ғарбга, иккинчисидан жанубга томон чизик ўтказинг.

3. Масофани ўлчаш. Масштаб, масофани чизмада тасвирлаш

Масофани ўлчаш. Масофа турли усуллар ёрдамида аниқланади: рулетка (7- расм), ўлчовли арқон, ер ўлчайдиган циркуль (8-расм), махсус приборлар – ўлчагичлар ёрдамида. Масофани қадам билан ҳам ўлчаса бўлади.

Масофани қадамлаб ўлчаш. Одамларнинг қадамларининг узунлиги турлича бўлади. Шунинг учун масофани қадамлаб ўлчашда, ўз қадамининг узунлигини билиш лозим.

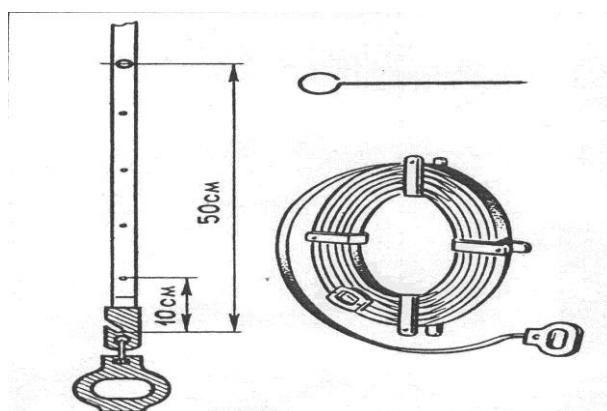
Ўз қадамини узунлигини аниқлаш учун, аввало рулетка ёрдамида 100м масофа ўлчаб ажратилади, сўнгра мазкур масофа неча қадам эканлиги аниқланади. Бунинг учун мазкур масофадан пиёда юриб ўтилади ва қадамлар сони хисобланади. Масалан, 100м масофа 200 қадам бўлди дейлик. Унда бир қадамнинг узунлиги ярим метр, ёки 50см ни ташкил қиласди.

Ўз қадамини узунлигини билган ҳолда, ҳар бир киши масофани осонгина аниқлаши мумкин. Масалан, турган жойингиздан мактабгача бўлган масофа 180 қадам чиқди, бир қадамнинг узунлиги эса 0,5м га teng, унда ўлчанган масофа 90м.

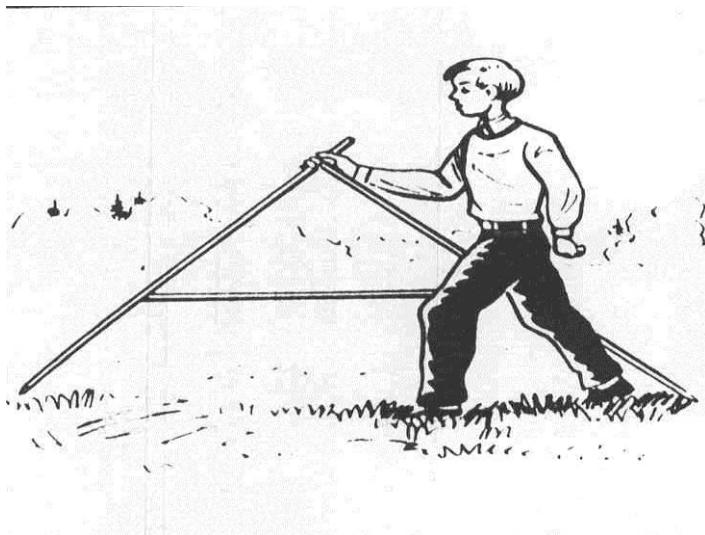
Савол ва топшириқлар.

1. Масофа қандай усуллар ёрдамида аниқланади?
2. Ўз қадамингизнинг узунлигини ўлчанг?
3. Ўйингиздан мактабгача бўлган масофани қадамлаб ўлчанг?

Масштаб. Жойда ўлчанган масофа бир варак қоғозга сифмайди, шунинг учун шартли равишда масофа одатда кичрайтириб тасвирланади. Масалан, жойдаги 100см масофани чизмада тасвирлаш учун 100см яъни 1 м узунликдаги қоғоз керак бўлади, 1км ли масофани тасвирлаш учун эса 1 км узунликдаги қоғоз керак бўлади. Шунинг учун жойдаги масофалар чизмада маълум миқдорда кичрайтириб тасвирланади. Масалан, чизмадаги 1 см

7-расм. Рулетка.

8-расм. Ер ўлчайдиган циркуль (саржин).

оралиқ жойдаги 100см (1м) масофага тенг деб олиш мүмкін. Бундай шароитда чизмада жойдаги масофа 100 марта кичрайтириб тасвиrlанади. Күп холларда чизмада масофани 100, 500, 1000 ва ундан күпроқ кичрайтириб тасвиrlашга түғри келади.

Жойдаги масофа чизмада неча маротаба кичрайтирилганини масштабдан билиб олса бўлади.

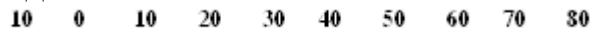
Масштаб – жойдаги масофа чизмада неча марта кичрайтириб тасвиrlанганини кўrsатади.

Масштаблар сонли, чизиқли ва сўзли бўлиши мүмкін. Сонли масштаб каср кўринишида ифодаланади, масалан 1:100, 1м га тенг эканлигини билдиради. Мазкур масштабни сўз билан ҳам ифодалаш мүмкін, унда у қуйидагича ёзилади 1 см да 1м. Демак, чизмадаги 1см оралиқ неча метрга ёки километрга тенг эканлигини кўrsатувчи ифода сўзли масштаб деб аталар экан. Чизиқли масштаб тенг бўлакларга бўлинган түғри чизиқдан иборатdir. Ҳар бир бўлакнинг тепасига тегишли масофа ёзиб қўйилади (10 расм).

Катта масофаларни чизмада тасвиrlашда улар бир неча баробар кичрайтирилади. Масштаб одатда масофани узунлигига қараб топилади.

Сонли (масштаб): 1:1000

Сўзли (масштаб): 1 см да 10м.

Чизиқли (масштаб):

9-расм. Масштаблар турлари.

Чизмада масофаларни тасвиrlаш. Масштаб ёрдамида ҳар қандай масофани тасвиrlаш мүмкін. фараз қилайлик 200 м масофани чизмада тасвиrlаш лозим. Чизманинг масштаби эса 1 см да 20м га тенг. Унда 200м ли масофа чизмада 100см оралиқда тасвиrlанади.

Масофанинг узунлигига қараб масштаб танланади. Агар 5км масофани чизмада тасвирламоқчи бўлсақ, уни юқоридаги 1 см да 20 м ли ўлчовда тасвирлаб бўлмайди, чунки уни мазкур ўлчовли чизмада тасвирлаш учун 250 см узунликдаги қофоз керак бўлади. Бунинг учун 1 смда 1кмли масштаб қулай бўлади, шунда мазкур масофа чизмада 5 см узунликда тасвирланади.

Чизмада масофани ўлчаш. Чизмада масштаб орқали ҳар қандай масофани аниқлаш мумкин.

Савол ва топшириклар:

1. Масштаб нимани кўрсатади ?
2. Масштаб қандай турларга бўлинади?
3. Қуйидаги сонли масштабни 1:10000 сўзли ва чизиқли масштабларда ифодаланг.

4. Жойнинг сурати, режаси, режалаш усуллари

Жойнинг сурати ернинг бир кисмини тепадан куринишини тасвирлайди ва самолёт хамда космик кемалар ёрдамида олинади. Самолётлар ёрдамида аэросуратлар, космик кемалар ёрдамида эса космосуратлар олинади.

А Э Р О С У Р А Т - самолётлар ёки бошка учувчи аппаратлар ёрдамида олинган ернинг юзаси ёки бир кисмининг тасвиридир (10-расм).

Аэросуратлар ёрдамида жойнинг тузилиши, режаси, ўсимлик коплами, йуллар кентларнинг жойлашиши ва турли хил корхоналарни жойланиши аникланди ва ўрганилади.

К О С М О С У Р А Т - космик аппаратлар ёрдамида олинган ернинг ёки бир кисмининг тасвиридир (11-расм) Космосуратлар фаннинг ёки хўжаликнинг турли тармокларида кенг фойдаланилади. Улар ёрдамида ернинг табиий бойликлари, океанлар ва атмосфера ўрганилади, қишлоқ хўжалик экинларни ўсиши ва ривожланиши ва атроф мухитни ифлосланиши кузатилади.

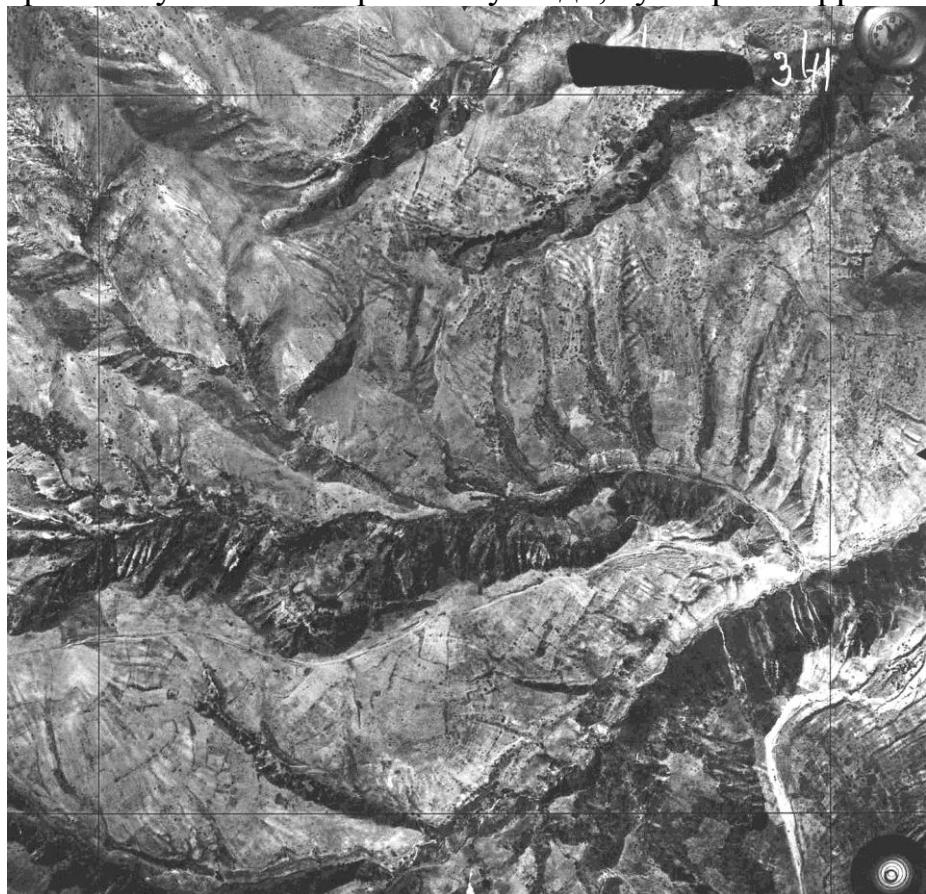
Жой режаси. Жой режаси хўжаликда жуда катта ахамиятга эга. Хар бир хўжаликка ва корхонага ўз ерининг режаси зарур. Қурувчилар уй, фабрика ва заводлар қуришдан аввал жой режасини яхшилаб ўрганишади. Демак маълум бир жойни ўзлаштириш учун яъни у ерда экинзор ёки яйловлар барпо қилиш, завод ва фабрикаларни жойлаштириш, турли хил иншоотлар қуриш, йўл ёки каналлар ўтказиш учун ўша жойнинг режаси зарур экан.

Ж О Й Н И Н Г Р Е Ж А С И деб ер юзасининг кичик бир қисмини юқоридан кўринишини кичрайтириб тасвирловчи чизмага айтилади.

Жой режасининг юқориги чеккаси-шимолни, пастки чеккаси-жанубни, ўнг чеккаси-шарқни ва чап чеккаси-гарбни кўрсатади.

Шартли белгилар. Жой режасида нарса ва ходисалар шартли белгилар билан тасвирланади. Шартли белгилар тушунарли булиши учун улар нарса

ва ходисаларнинг ўзига ўхшаган қилиб тасвириланади. Масалан дарё ва кўллар сув рангига ўхшаш хаво рангга бўялади, кумлар жигарранг нукталар

10-расм. Аэросурат.

11-расм. Космик сурат.

билан, дарё, йўл ва тор кўчалар чизиқ кўринишдаги шартли белгилар билан тасвирланади (12- расм).

Жой режасини олиш усуллари. Жой режаси уч хил усулда олинади: кўз билан чамалаб режа олиш, қутбий режа олиш ва маршрут буйича режа олиш.

Режа олиши учун тайёргарлик ишлари. Режа олиш учун биринчи навбатда коғоз, фанер, компас керак бўлади. Коғоз фанерга ёпиштирилади, фанернинг чеккасига компас махкамланади. Коғоз ёпиштирилган ва компас махкамланган фанер ПЛАНШЕТ деб аталади. Булардан ташқари яна режа олиш учун визирли жазвар (линейка), қалам, игна ва ўчириғич керак. Фанерга ёпиштирилган қоғознинг юқори чап бурчагига йўналиш чизиги чизилади (13-расм).

Кўз билан чамалаб режа олиш. Кўз билан чамалаб режа олиш кўйидаги тартибда амалга оширилади.

1. Планшет тайёрланади
2. Режа масштаби аниқланади

Режанинг масштаби жойнинг катта кичиклигига боғлик. Кичик майдонларни режасини олганда йирикроқ масштаб танланади. Масалан спорт шахарчасини режасини 1 см да 3 м ва ундан хам йирикроқ чизиш мумкин. Каттарок майдонларнинг режасини кичикрок масштабларда чизиш мумкин, уни 1 см да 100 м ва ундан хам майдароқ.

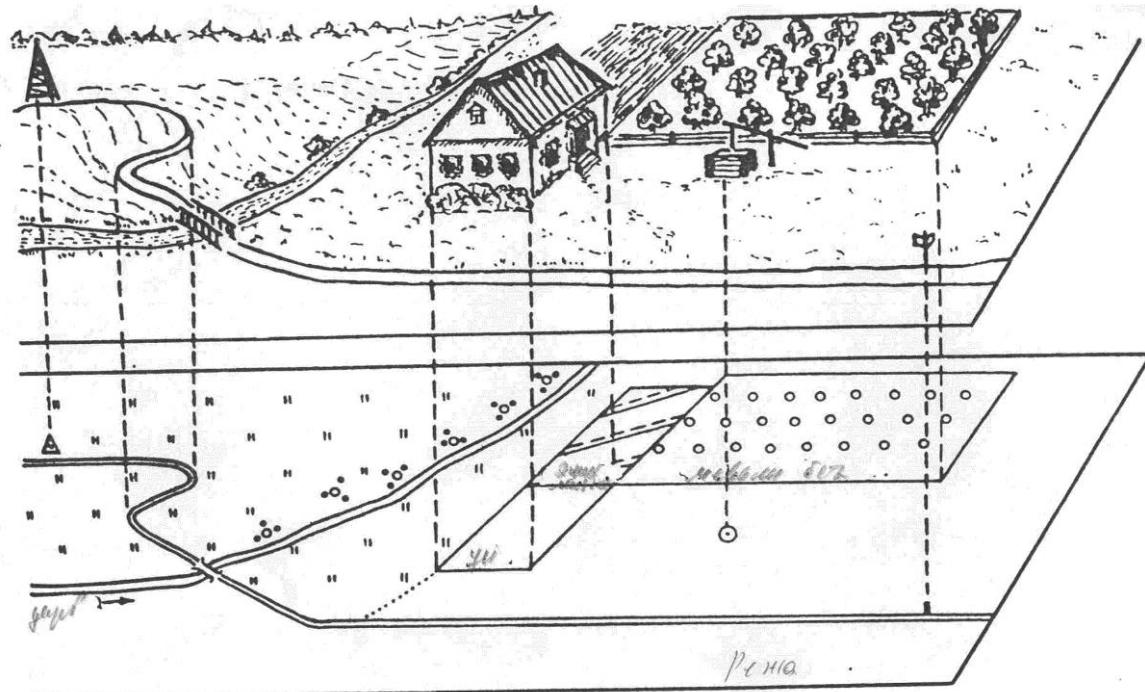
3. Планшетни мўлжаллаш ва йўналишни аниқлаш. Планшет танланган нуқтага ўрнатилади ва планшетни компас шкаласидаги «Ш» шимол харфи магнит кўрсаткичининг шимолий учи тагига тўғри келгунча айлантирилади, шундан кейин визир тазварни мазкур нуқтадан жойнинг бошқа нуқтасига йўналтирилади (14-расм) .

4. Масофани ўлчаш.

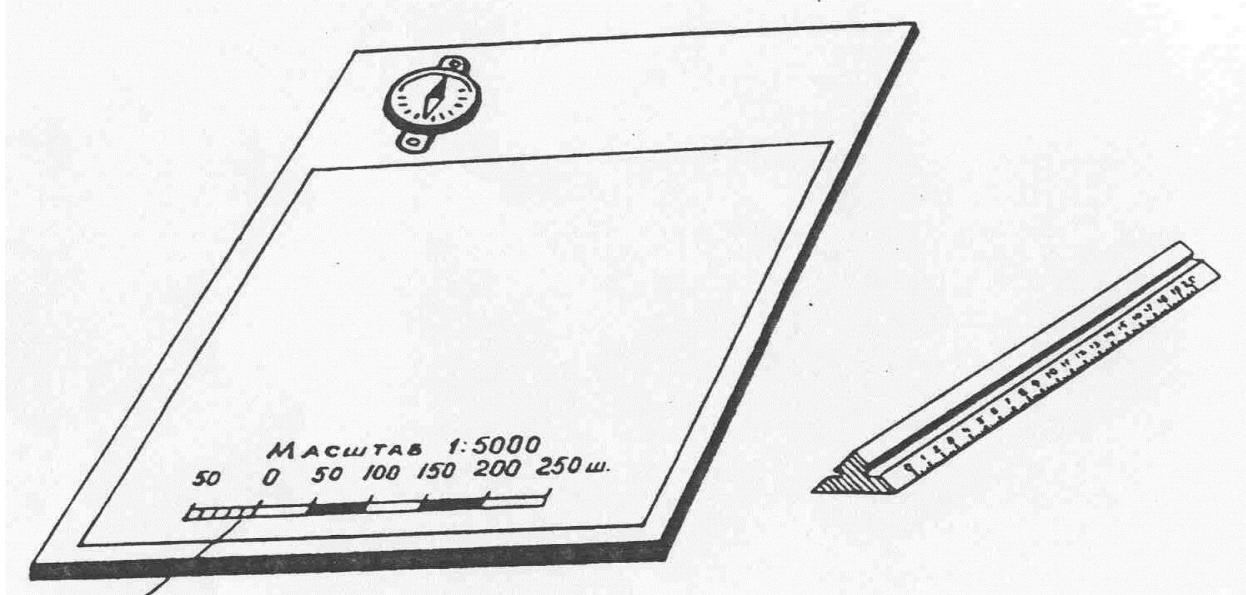
Қутбий режа олиш. Қутб деб аталган бир нуқтадан туриб режа олиш қутбий режа олиш деб аталади. Мазкур усул купроқ очиқ жойларни режасини олишда қўлланилади. Режа олинадиган қутб хамма жой кўриниб турадиган жойдан танланади. Планшет қутб деб аталган нуқтага ўрнатилади, мўлжалланади, масштаби танланади, планшетнинг ўртасига қутб нуқтаси туширилади. Мазкур нуқтага жойдаги нарсаларга визир линейкаси ёрдамида чизик тортилади ва хар бир нуқтагача бўлган масофа ўлчанади, планшетда масштабга мувофиқ равишда белгиланади (154-расм).

Маршрутли режа олиш. Маршрут бўйича режа олиш кўпинча саёхат ва экспурсияда босиб ўтилган йўлни тасвирлашда қўлланилади. Демак, чўзилган жойларни режасини олиш маршрут бўйича режа олиш деб аталади. Маршрут бўйича режа олганда маълум бир нуқталарда тўхтаб, хар бир тўхтаган нуқтада кўйидаги ишлар бажарилади: планшет мўлжалланади; тўхтаган жойдаги нуқта планшетга туширилади; визирли линейка ёрдамида

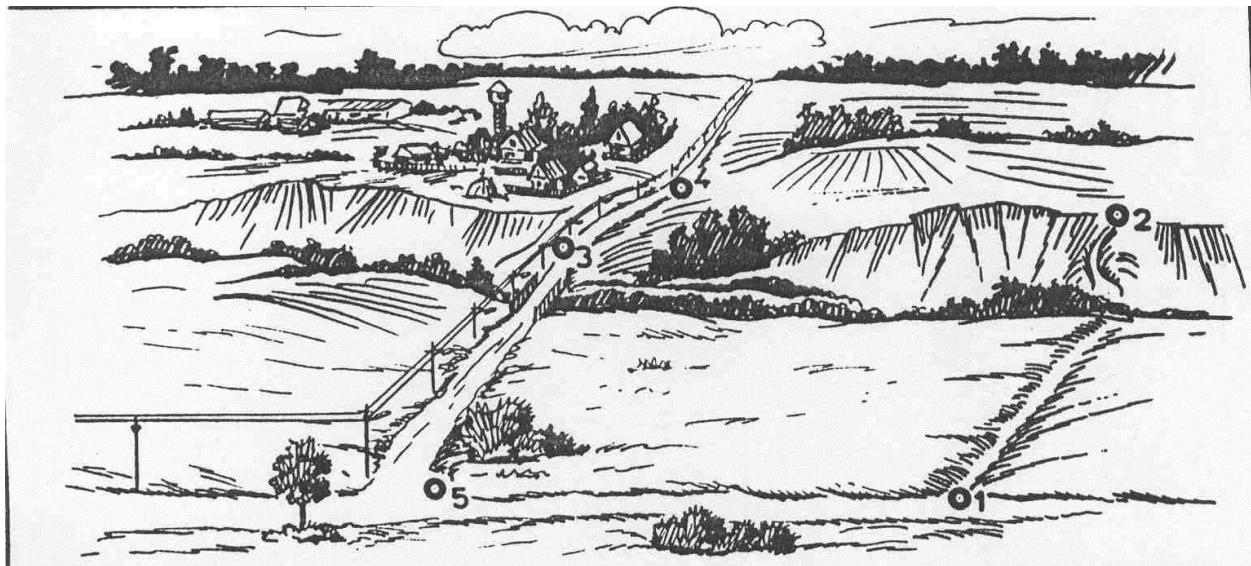
кейинги нүктеге йўналиш аниқланади; жойдаги нарсалар шартли белгилар билан чизилади (16-расм) .Режа олиб бўлгандан у расмийлаштирилади яъни шартли белгилар билан оқка кўчирилади.

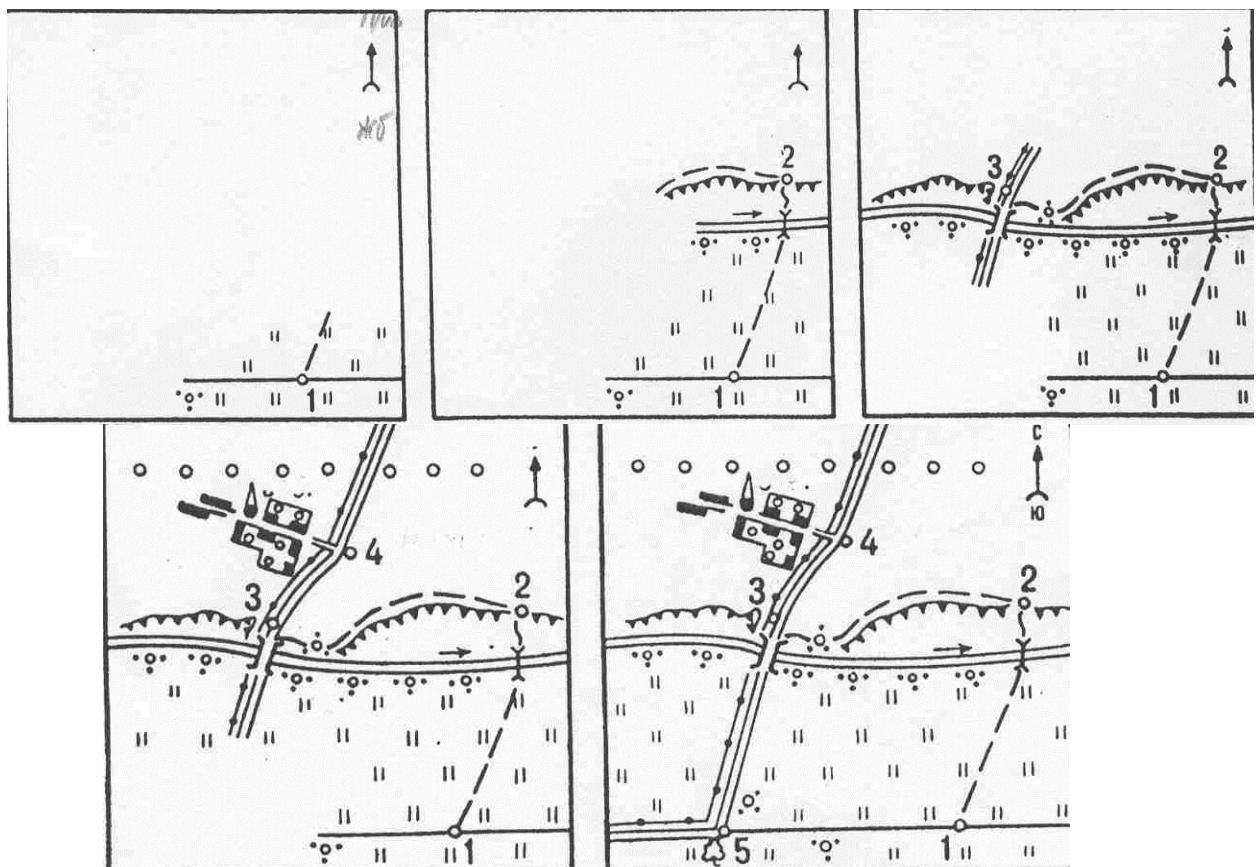
12-расм. Жой плани.

13-расм. Планшет.

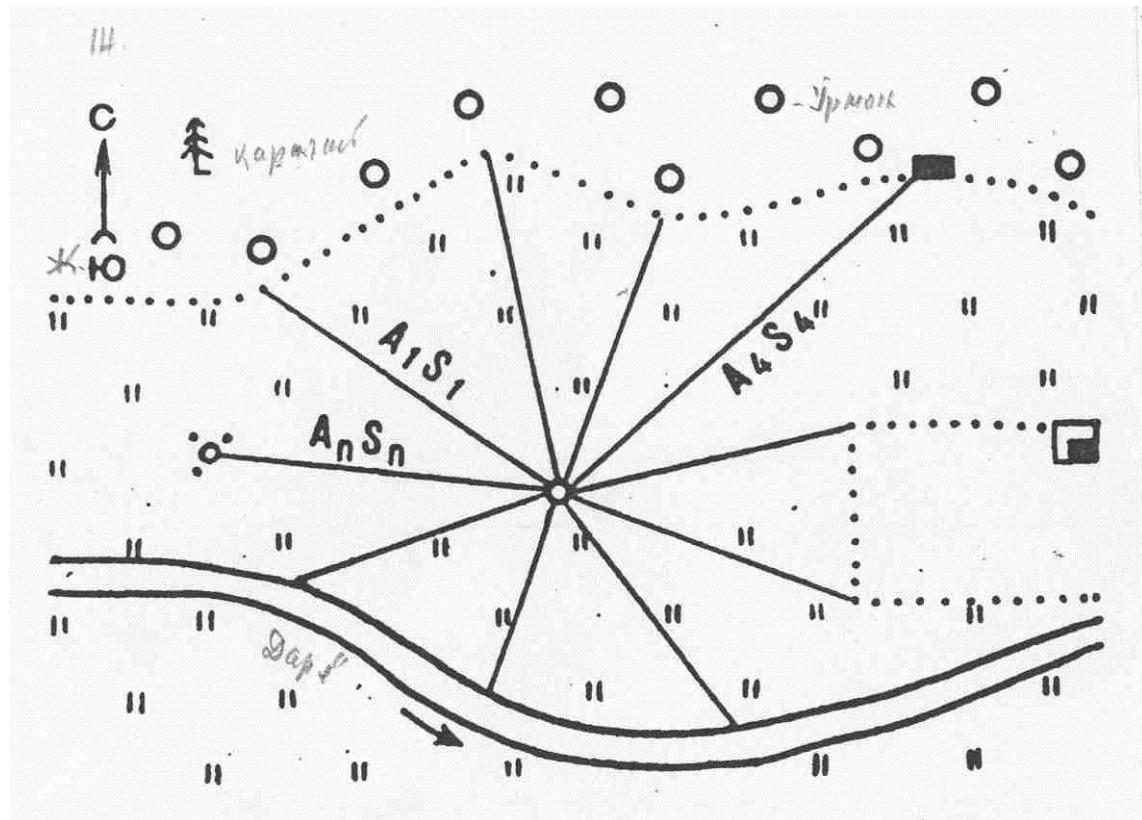

А)

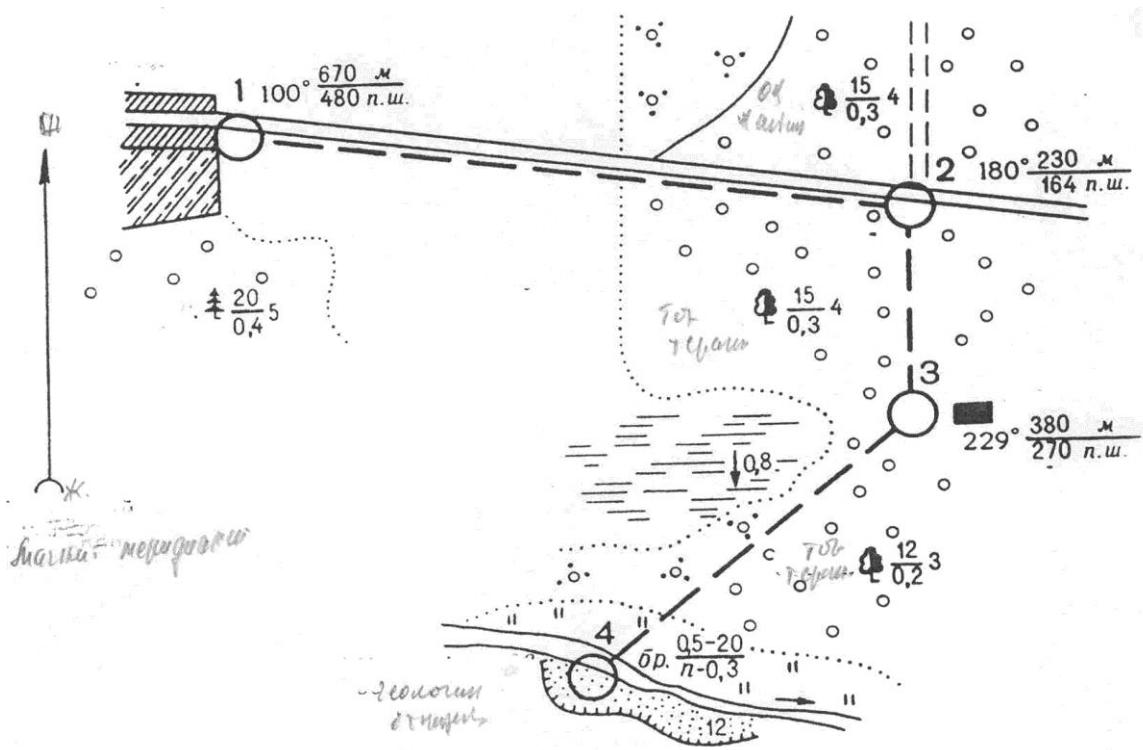

Б)

14-расм. Күз билан чамалаб режа олиш.

15-расм. Қутбий режа олиш.

16-расм. Маршрутли режа олиш.

5. Жойнинг геологик тузилиши, фойдали қазилмалари ва рельефини ўлкашунослик мақсадларида ўрганиш

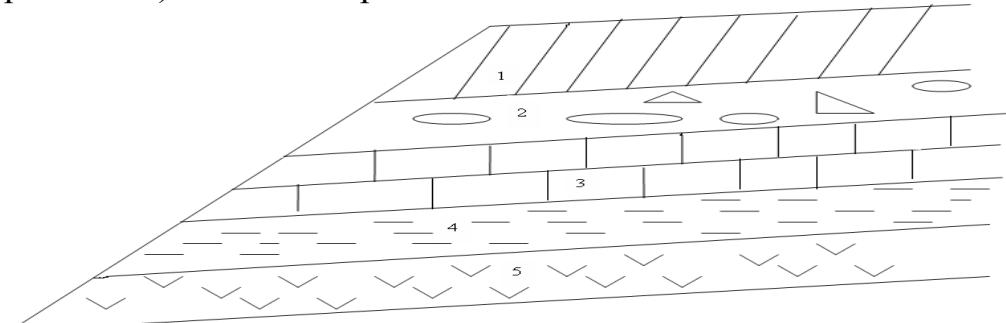
Жойнинг геологик тузилиши асосан тоғ жинслари очилиб қолган жойларда ўрганилади.

Тоғ жинслари кўпинча дарё қирғоқларида, жарларда, тоғ ёнбағирларида, очик усулда қазиб олинадиган конлар (карьерлар)деворларида очилиб қолади. Бундай жойлар геологик очилмалар деб аталади.

Геологик очилмаларда тоғ жинслари қўйидаги тартибда ўрганилади: (17-расм).

- геологик очилма нураган жинслардан ёки ўсимликлардан тозаланади;
- геологик очилмада мавжуд бўлган тоғ жинслари номлари аниқланади;
- аниқланган тоғ жинслари қатламларининг жойланиши ва қалинлиги аниқланади;
- тоғ жинслари қатламларининг морфометрик ўлчамлари аниқланади, яъни қиялиги, йўналиши ва х.к.
- очилмадаги тоғ жинсларининг холати ўрганилади: дарзсимонлиги, намлиги, қаттиқлиги, зарраларнинг ўлчамлари;
- очилмадаги тоғ жинсларининг турлари аниқланади: магматик, чўқинди, метаморфик;
- агар очилмада асосан чўқинди тоғ жинслари жойлашган бўлса уларнинг хам генетик турлари аниқланади(чақиқ, химик, органик). Агар чақиқ тоғ жинслари тарқалган бўлса улар шағал, қум, гил ва қумтошларга бўлинади. Химиявий тоғ жинслари қатламлари мавжуд бўлса улар турли хил тузлардан иборат бўлади, органик тоғ жинслари эса оҳактош, бўр ва бошқалар;
- мобода очилмада тектоник ёриқлар мавжуд бўлса уларнинг сони, хар бирининг узунлиги, кенглиги, йўналиши ва зичлиги аниқланади.

Ўлкадаги фойдали қазилмалар жойнинг геологик тузилиши билан чамбарчас боғланган. Фойдали қазилма конлари металли ва нометал гурухларга бўлинади. Металли фойдали қазилмалар ўз навбатида қора ва рангли металларга бўлинади. Нометал фойдали қазилмалар эса қўйидаги гурухларга бўлинади: қурилиш хом-ашёси (оҳактош, марамар, қум, ғишт хом-ашёси, гранит ва х.к); тоғ – кимё хом-ашёси (фосфоритлар, тузлар, флюорит ва х.к) ва бошқалар.

17-расм. Очилмалар: 1-лёсслар; 2-нураган жинслар; 3-оҳактошлар; 4-очилмалар; 5-туб жинслар.

Қурилиш хом – ашёси фойдали қазилмалари жуда кенг тарқалған хамда ер юзасида ва ер юзасига яқин жойлашади. Шунинг учун уларни ўрганиш металли фойдали қазилма конларига нисбатан осонроқ.

Жойнинг рельефининг ўрганиш хам ўлкашуносларнинг маъсулитли ишларидан бири хисобланади. Рельефни келиб чиқиши ва ривожланиши ва тарқалишини геоморфология фани ўрганади.

Рельеф шаклларини икки хил синфлаштириш мавжуд: а) ташқи тузилиши ва ўлчамлари бўйича (морфологик синфлаштириш); б) келиб чиқиши ва ривожланиши хусусиятларига кўра (генетик синфлаштириш).

Рельеф ташқи тузилиши ва ўлчамларига кўра иккита йирик гурухга бўлинади: тоғли ўлкалар ва текисликлар. Тоғлар ясси, ўртача ва баланд тоғларга бўлинади. Бундан ташқари тоғли ўлкалар, тоғ массивлари, тоғ занжирлари, тоғ тизмалари ва тоғликларга бўлинади. Текисликлар қуруқликнинг 200 метрдан баланд бўлган энг йирик қисмларидир. Мазкур морфологик бирликлар ўз навбатида янада кичикроқ ўлчамдаги рельеф шаклларига бўлиниб кетади.

Рельеф шаклларининг генетик синфлари уларни хосил бўлиш сабаблари ва шароитлари билан белгиланади. Ернинг ички кучлари (зилзилалар, тектоник харакатлар, вулканлар) таъсирида тоғлар кўтарилади, ботиқлар хосил бўлади. Ернинг ташқи кучлари (шамол, сувлар, музлар) таъсирида тоғлар емирилади, ботиқлар тўлдирилади. Ернинг ташқи кучлари экзоген кучлар деб аталади, улар таъсирида мавжуд рельеф шакллари ўзгаради ва янада майдароқ рельеф шакллари вужудга келади. (18-расм.).

Рельеф шакллари келиб чиқишига кўра қўйидаги гурухларга ажратилади: Эол, яъни шамол таъсирида хосил бўлган рельеф шакллари; ер ости сувлари таъсирида хосил бўладиган рельеф шакллари; оқар сувлар таъсирида хосил бўладиган рельеф шакллари; музлар таъсирида хосил бўладиган рельеф шакллари; нураш натижасида хосил бўладиган рельеф шакллари; инсон фаолияти таъсирида хосил бўладиган рельеф шакллари.

Шамол таъсирида хосил бўлган рельеф шакллари Эол (герекча – шамол) рельеф шакллари деб аталади. Шамол олиб келаётган зарралар (кумлар) аста – секин қояларни силлиқлаб уларни емира бошлайди. Турли хил қаттиқликка эга бўлган қояларда турли хил шакллар хосил бўлади. Масалан, коваклар, «тош безаклари».

Қора дарё водийсини торайган қисми Кампирровот деб аталади, хозир бу ерда Андижон сув омборининг тўғони жойлашган. Водийнинг ушбу торайган жойида шамол тезлиги ва кучи катта бўлади. Бунинг натижасида қоя силлиқланиб ва емирилиб кампир шаклига келган. Уни

A)

Б)

18-расм. Рельеф шакллари.
А) Султон Увайс тоғи;
Б) Қурама тизмасининг жанубий
ёнбағри.

Хонабодда ахоли «Кампиртош» деб аташади, Кампирровот сўзи хам шундан келиб чиқкан.

Чўлларда шамол олиб келаётган зарралар миқдори ва шамол тезлиги катта бўлгани учун қолдиқ тоғ рельефи хосил бўлади.

Доимий шамоллар йўлларида барханлар, денгиз қирғоқларида эса дюоналар хосил бўлади.

Рельеф шаклларининг иккинчи гурухи ер ости сувларининг фаолияти билан боғлиқ. Ер ости суларининг фаолияти таъсирида сурилмалар ва карст ходисалари содир бўлади. Ер ости сувлари тоғ жинсларига шимилиб сув ўтказмайдиган қатламгача тушади ва мазкур қатлам устида тўплана бошлайди. Бунинг оқибатида тоғ жинсларининг оғирлиги ортади, мустахкамлиги камаяди, сув ўтказмайдиган қатлам устида сирпанчиқ сурилиш чизиги вужудга келади, натижада тоғ ён бағриларида сурилмалар шаклланади. Бундай сурилмаларга мисол қилиб Охангарон водийсидаги Отчасой, Жигаристон ва бошқаларни мисол келтириш мумкин. Отчасой сурилмасининг майдони 8 km^2 , хажми $800\text{-}900 \text{ млн. m}^3$ бўлган. Сурилма оқибатида 20 минг ахолиси бўлган тешиктош посёлкаси кўчирилди. Охангарон дарёси ўзани кўчирилди. Оқибатда жамиятга жуда катта моддий ва маънавий зарап келтирилди. Ер ости сувлари сувда эрийдиган тоғ жинслари орасидан ўтганда уларни эритиб олиб кетади, натижада ер остида турли узунликдаги ва хажмдаги бўшлиқлар, яъни ғорлар хосил бўлади.

Рельеф шаклларини учунчи генетик турини оқар сувлар таъсирида хосил бўлган рельеф шакллари ташкил қиласди. Оқар сувлар таъсирида рельефни эрозион ва аккумулятив турлари хосил бўлади.

Эрозион рельеф шакллари оқар сувларни емириш иши натижасида вужудга келади. Уларга тор даралар, дарё водийлари, жарлар ва ёрлар (тик жар) киради.

Даралар асосан тоғларда, қаттиқ ва мустахкам қояларни оқар сувлар таъсирида емирилиши оқибатида хосил бўлади. Дарёлар юқори оқимида қояли ёнбағирлар тарқалган худудларда тор водийлар хосил қиласди, текисликда эса кенг водийларни хосил қиласди. Оқар сувлар юмшоқ жинслар тарқалган жойларда уларни емириб ариқчалар хосил қиласди. Ариқчалар аста секин каттайиб жарларга айланади. Жарланиш хосилдор ерларни ишдан чиқишига олиб келади.

Аккумулятив рельеф шакллари дарёлар ва сойлар олиб келган ётқизиқларни ётқизилиши натижасида хосил бўлади. Уларга конуссимон ёйилмалар ва дельталар киради. Ёйилма ва дельталарда унумдор тупроқлар тарқалганлиги учун қишлоқ хўжалиги яхши ривожланган. Масалан, Амударёнинг қадимги дельтасида Хоразм вохаси, хозирги дельтасида эса Қорақалпоғистон Республикасининг асосий дехқончилик районлари жойлашган. Сўх дарёси ёйилмасида эса Кўқон вохаси жойлашган.

Рельеф шаклларининг тўртинчи гурухи музларнинг фаолияти таъсирида вужудга келади. Ўрта Осиёда ва Ўзбекистонда музликлар асосан тоғларда тарқалган. Энг йирик музликлар помир ва Тяньшан тоғларида

тарқалған. Музлар доимо харакатда бўлади, улар ўз оғирлик кучи таъсирида тоғлардан пастга томон харакат қилишади. Бунинг оқибатида улар қояларни силлиқлайди, юмшоқ жинсларни суриб олиб кетади, водийларни кенгайтиради. Натижада муз хосил қилган водийлар, турли хил шаклга эга бўлган қоялар вужудга келади. Масалан, «қўй пешоналар», «жингалак қоялар» ва х.к.

Рельеф шаклларини бешинчи гурухини нураш натижасида вужудга келадиган рельеф шакллари ташкил қиласди. Нураш деб тоғ жинсларини харорат ва намликни сутка ва фасллар давомида ўзгариши оқибатида емирилишига айтилади. Нураш уч турга бўлинади: физик ёки механик, химик ва биологик. Физик ёки механик нураш харорат ва намликни суткалик ўзгариши натижасида хосил бўлади. Кечаси харорат паст бўлади, кундузи эса харорат юқори бўлади. Бунинг натижасида кечаси харорат пайсайганда тоғ жинсларининг хажми торайяди, кундузи эса харорат кўтарилиши билан уларнинг хажми кенгаяди. Мунтазам равишда тоғ жинсларининг хажмини торайиб ва кенгайиб туриши турли хил ёриқларни шаклланишига ва тоғ жинсларини емирилишига олиб келади. Нураган жинсларни олиб кетилиши оқибатида қолдиқ рельеф шакллари вужудга келади.

Рельеф шаклларини олтинчи гурухига инсон фаолияти таъсирида хосил бўлган рельеф шакллари киради.

Фойдали қазилмаларни қазиб олиш жараёнида чукурлиги 500 метр бўлган ботиқлар, баландлиги 100 метргача бўлган дўнглар вужудга келади.

Рельефни ўлкашунослик мақсадларида ўрганишда фақат рельеф шаклларини, уларни келиб чиқишини хамда регионал тавсифлаб қолмасдан, уларнинг ўзига хос ва энг қизиқарли шаклларини хам тўла ва хар томонлама тавсифини тузиш лозим.

Савол ва топшириқлар

1. Жойнинг геологик тузилишини қаерларда ўрганиш мумкин?
2. Морфологик жихатдан рельеф қандай синфларга бўлинади?
3. Ўлкада қандай фойдали қазилмалар кенг тарқалган бўлади?
4. Ўзингиз яшаб турган жойда қандай фойдали қазилмалар мавжуд, уларни тавсифини тузинг.
5. Яшаб турган жойингизда қандай тоғ жинслари тарқалган, уларни жадвалини тузинг.
6. Генетик жихатдан рельеф қандай гурухларга бўлинади?
7. Ўз яшаб турган жойингизда қандай рельеф шакллари тарқалган уларни тавсифини тузинг.

6. Ўлка иқлимини ўрганиш

Иқлим деб маълум бир жой учун хос бўлган ва асрлар давомида ўзгармайдиган об-ҳавонинг кўп йиллик меъёрига айтилади.

Ҳар қандай ўлкани иқлимини тавсифини тузиш қуидаги учта иқлим ҳосил қилувчи омилларни баҳолашга асосланади: радиацион, атмосфера ҳаракатлари ва ер юзасини тузилиши.

Радиацион (Қуёш иссиқлиги) омил ўлкани экваторга нисбатан жойланишига, яъни географик кенглика боғлиқ. Турли географик кенгликларда Қуёш нурларини Ер юзасига тушиш бурчаги турлича бўлади. Экватордан қутбларга томон Қуёш нурларининг ер юзасига тушиш бурчаги камайиб боради. Қуёш нурларининг тушиш бурчаги қанча катта бўлса ер юзасига шунча кўп иссиқлик келади.

Иқлимнинг радиацион кўрсаткичлари ялпи радиация ва радиацион мувозанат билан белгиланади. Ялпи радиация тўғри (бевосита Қуёшдан келадиган) ва сочма (атмосферадан ва фазодан келадиган радиация) радиация йиғиндисидан иборат. Радиацион мувозанат деганда ялпи радиация ва ерга синган ердан қайтган радиациялар айирмасидан иборат. Радиацион мувозанат манфий (қишиш ва кечаси), мусбат (ёз, кундузи) бўлиши мумкин.

Атмосфера (ҳаво массалари) ҳаракатлари муҳим иқлим ҳосил қилувчи омил бўлиб ҳисобланади. Мазкур омил жойдаги атмосфера босимини меъёрини циклон ва антициклонларнинг вужудга келиши ва алмашиниши, асосий ҳаво массаларининг турларини, ривожланишини, шамолларнинг йўналишини ва кучини белгилаб беради.

Ер юзаси тузилиши ҳам иқлим ҳосил қилувчи асосий омиллардан ҳисобланади. Тоғ тизмалари ҳаво массаларини йўлини тўсиб қолади ва уларни ҳаракат йўналишини ўзгартиради. Масалан, Австралияни шарқий қисмида жойлашган Катта сув айирғич тизмаси Тинч океандан келаётган нам ҳаво массаларини тўсиб қолади, натижада Австралияning катта қисмида чўллардан иборат. Ўрта Осиёни катта қисмини чўллар ташкил қиласи, ёзда қумлар қизиб ҳавони ҳароратини кўтариб юборади ва тропик ҳавони вужудга келишига олиб келади.

Иқлимни ўлкашунослик мақсадларида ўрганиш қуидаги тартибда олиб борилиши мумкин:

1. Иқлим ҳосил қилувчи омилларни ўлка иқлимига таъсирини ўрганиш. Бу эса иқлим кўрсаткичларини илмий асослашга, уларни табиий географик жараёнлар билан алоқасини аниқлашга имкон беради. Бунинг учун жойни географик кенглиги аниқланади ва унинг асосида Қуёш нурларини ер юзасига тушиш бурчаги ҳисобланади. Ҳаво массаларини ҳаракатини ўрганиш учун ўрганилаётган қайси иқлим минтақасининг қайси қисмида жойлашганлиги аниқланади. Масалан, Тошкент шахри мўътадил иқлим минтақасининг жанубида жойлашган. Бу ерда доимо мўътадил ҳаво массалари хукмрон, қишиш совуқ бўлади.

2. Жойнинг иқлимини тавсифини тузиш. Бунинг учун жойнинг иссиқлик шароитини кўрсаткичларини тахлил қилмоқ лозим: ҳаво ҳарорати

ўртача йиллик, ўртача ойлик, энг совуқ ва энг иссиқ, ойларнинг хароратлари; йиллик ва ойлик максимал ва минимал хаво харорати. Иқлимни қишлоқ хўжалик мақсадларида баҳоланади эффектив ҳароратлар йигиндиси аниқланади.

3. Жойдаги атмосфера ёғинлари миқдори аниқланади. Йиллик, ойлик атмосфера ёғинлари миқдори, уларни худуд бўйича таққосланиши, қор қопламининг қалинлиги ва туриш муддати аниқланади. Қор қопламининг қалинлиги ўлчов таёғи билан аниқланади.

4. Ўлка фасллари иқлимини тузилади. Бунда мазкур жой учун хос бўлган атмосфера ва иқлимини ходисалари аниқланади: сел, дўл, чақмоқ, жала, булутлар, Афғон шамоли, Бекобод шамоли, Кўқон шамоли.

5. Ўлка иқлимини ўрганиш давомида иқлимини қишлоқ хўжалиги ва рекреация мақсадларида ҳам баҳоланади. Ўлка иқлимини тури Ўзбекистон ёки Ўрта Осиё иқлимини туритаси ёрдамида аниқланади. Ўз ўлкасини иқлими турини аниқлагандан сўнг тегишли илмий манбаалар, иқлими ва агрометеорологик маълумотлар асосида жойнинг иқлимини асосий жихатлари ва кўрсаткичларини аниқлаш мумкин.

Ўлка иқлимини янада аниқлаштириш учун ўлкашунос жой об-хавоси ҳақида тўплаган маълумотларидан фойдаланиш мумкин: харорат меъёри, ёғинлар ва уларнинг турлари, шамолларнинг йўналиши ва кучи; булутлик ва булутлар шакли.

Савол ва топшириқлар

1. Иқлим деганда нимани тушунасиз?
2. Иқлим хосил қилувчи омилларни аниқланг?
3. Рельеф ўлка иқлимига қандай таъсир қилишини аниқланг?
4. Ўз яшаб турган жойингиз иқлимини тавсифини тузинг.
5. Ўлкашунослар иқлимини қандай тартибда ўрганишлари лозим?

7. Об-ҳавони ўрганиш

Об-ҳавони ўргнаш ўлкашунослик ишларида катта аҳамиятга эга, чунки ўлкашунослик тадқиқотлари учун саёҳатга ёки туристик маршрутга чиқиш об-ҳавога боғлиқ. Об-ҳавони ўзгаришини махаллий белгиларга қараб олдиндан аниқлаш саёҳатни амалга оширишни, тадқиқот ишларини олиб бориш, муддатларини белгилаб боради.

Об-ҳавони кузатиш қўйидаги қисмлардан иборат: метеорологик кузатишлар; булутларни кузатиш; шамолни ўрганиш; барқарор булатсиз яхши об-ҳавони белгиларни аниқлаш; об-ҳавони айниш белгиларин аниқлаш; барқарор айнигана об-ҳаво белгиларини яхши томонга ўзгариши белгиларини ўрганиш.

Метеорологик кузатишлар. Метеорологик станцияларда (19-расм) об-ҳавони кузатиш ҳар олти соатда олиб борилади: 1,7,13 ва 19 да. Шунинг учун ўлкашунослик экспедицияларни ва туристик саёҳатларда об-ҳавони кузатиш

айнан шу соатларда олиб борилса яхши бўлади. Тунги кузатишларни олиб борилмаса ҳам бўлаверади.

Кузатиш вақтлари белгилангандан сўнг албатта шу белгиланган вақтларда ҳарорат, намлик, босим ва бошқа метеорологик кўрсаткичлар аниқланиб журналга қайд қилиб борилиши лозим. Кузатиш журналини «об – ҳаво кундалиги» деб аталса ҳам бўлади.

Кузатишни иложи борича очиқ жойда олиб борган яхши. Туристик саёхатларда об-ҳаво кўпинча метеорологик асбобларсиз олиб борилади. Шунинг учун кузатиш натижалари аниқ бўлиши учун икки гурухга бўлинib кузатиш мақсадга мувофиқ бўлади. Сўнгра кузатиш натижалари солиширилади ва ўзгаришлар киритилади ёки ўртачаси олинади.

Туристик саёхатларда атмосфера босими фақат асбоблар ёрдамида, палаткани ичида ёки ёпиқ жойда аниқланади. Атмосфера босими саёхат давомида барометр – анероид билан ёки анероид – высотомер билан аниқланади. Босимни ўлчаш ишлари анероид горизонтал ҳолда турганда олиб борилади. Анероиддан босим ўлчами ҳақида маълумот олинаётганда унинг ойнасига чертилади, анероид стрелкаси силжигандан сўнг ҳисоб олиш мумкин. (20-расм)

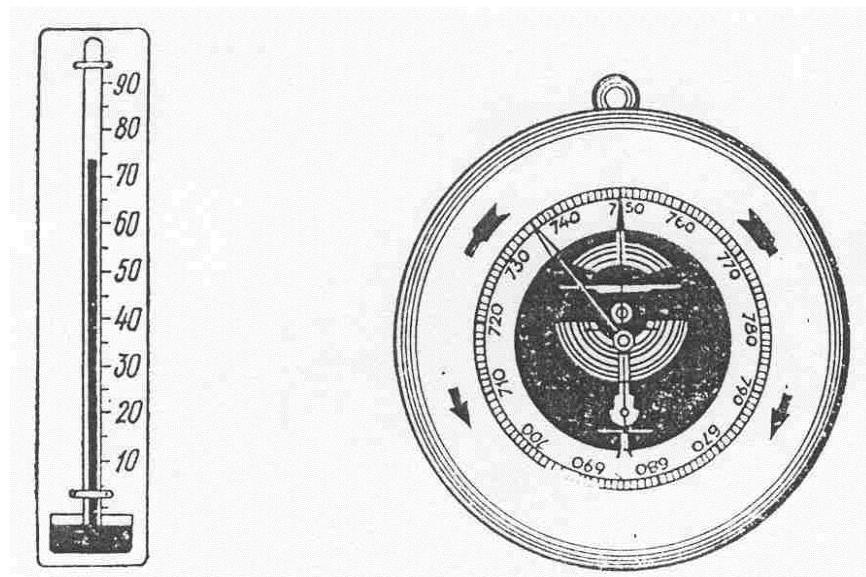
Ҳароратни аниқлаш фақат салқинда олиб борилади. Туристик саёхатларда кўпроқ пращч-термометридан фойдаланиш қулай. Термометр или ёрдамида 1-2 минут давомида бошдан юкори кўтариб айлантирилади, сўнгра тезлик билан ҳисоб олинади. Агар пращч-термометри бўлмаса оддий термометрдан фойдаланиш мумкин.

Ҳаво ҳароратини ва намлигини бирданига аспирацион психрометр билан ҳам аниқласа бўлади. Психрометр комплектида 2 та термометр мавжуд. Ўнг томондаги термометрнинг резервуари батист материали билан ўралган, кузатиш олдидан ёзда 4 минут, қишида 15 минут батист дистилланган сув билан намланади. Бунда палеткали резинали балончадан фойдаланилади. Сўнгра аста аспиратор юргизилади, 3 минутдан сўнг курук ва нам термометрлардан уч маротаба ҳисоб олинади. Сўнгра олинган хисобларни ўртачаси чиқарилади. Курук тарометрдан олинган хисобларни ўртачаси ҳаво ҳароратини беради, намланган термометрдан олинган хисобларни ўртачаси чиқарилади. Курук тарометрдан олинган хисобларни ўртачаси ҳаво ҳароратини беради, намланган термометрдан олинган хисоблар асосида «Психометрик жадваллар» орқали хавонинг намлиги аниқланади.

Шамолни кузатиш унинг йўналишини ва тезлигини аниқлашдан иборат. Шамол қайси томондан эssa унинг йўналиши ара томон билан аниқланади. Масалан, шимолдан эсаётган шамолларнинг йўналиши шимолий, жанубдан эсаётганники эса жанубий бўлади. Шамолларни йўналишини белгилаш учун метеорологик станцияларда маҳсус белгилардан фойдаланилади. Бунда шамолларни йўналиши, ўша йўналишнинг бош ҳарфи билан белгиланади. Масалан, шимолий йўналишдаги шамол – Ш, шарқий йўналишдаги шамол – Шқ, жанубий йўналишдаги шамол – Ж, ғарбий йўналишдаги шамол – F, жануби-ғарбий шамол – ЖF, шимоли-ғарбий шамол – ШF, шимоли-шарқий шамол – ШШқ ва х.к. (21-расм).

19-расм. Метеорологик станция.

А.

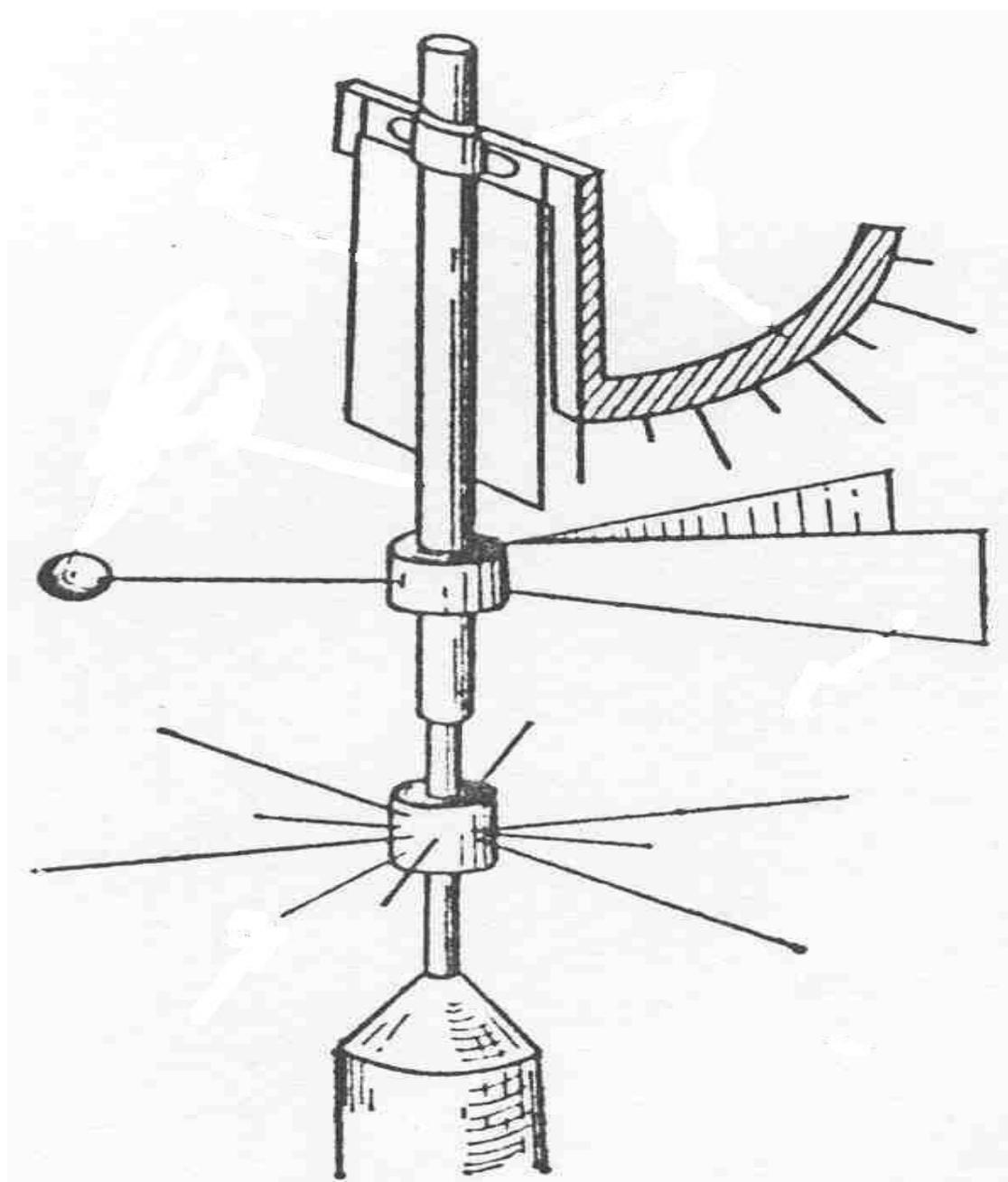
Б.

20-расм. А-симобли барометр; Б-Анероид.

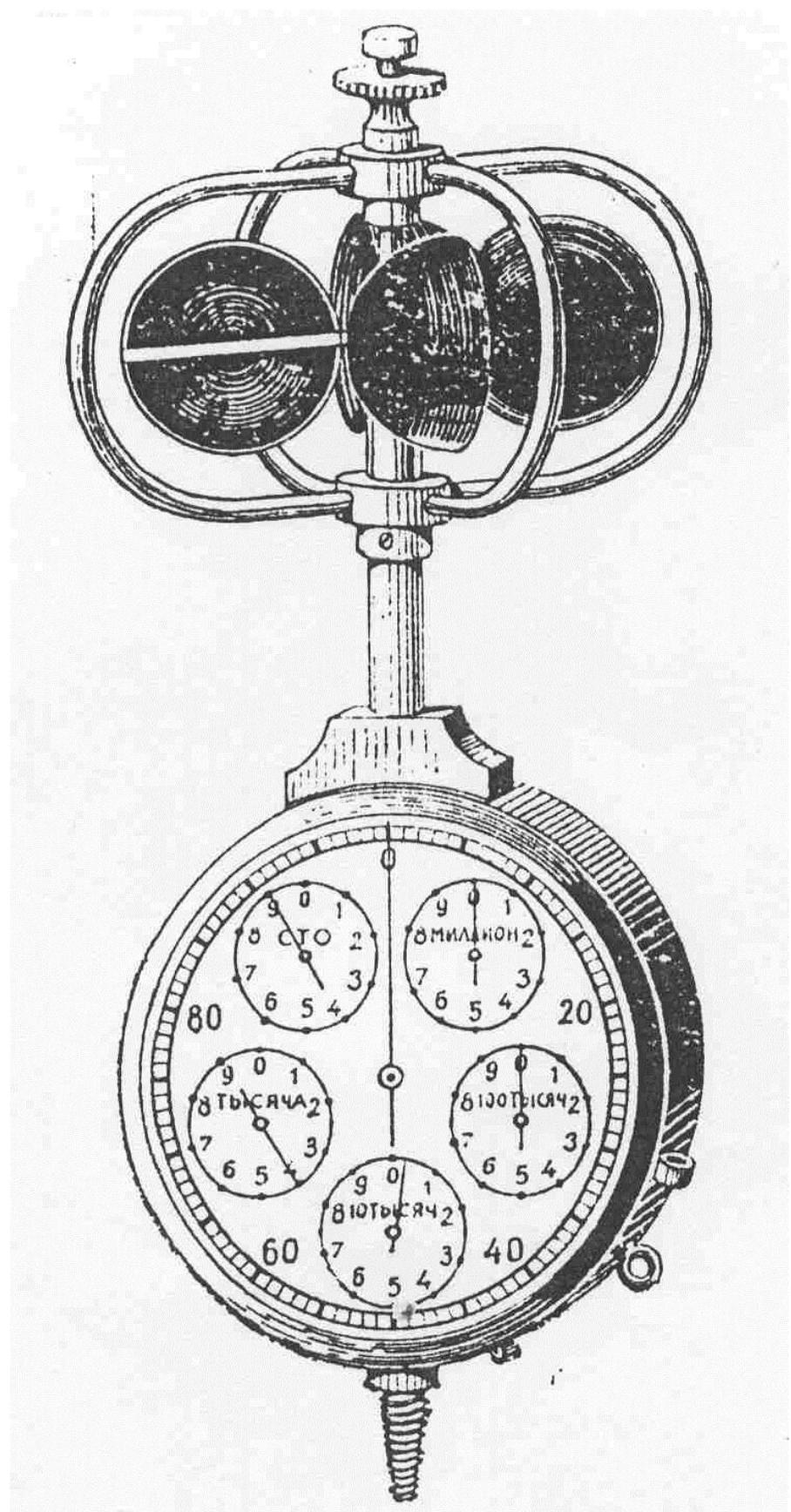
Туристик саёхатларда шамолни тезлиги анемометр асбобида аниқланади. Шамол тезлигини аниқлашдан олдин асбобни кўрсаткичидан хисоб олинади. Сўнгра анемометр кўтарилади, ҳамда секундометр юргизилади. 100секунддан сўнг счетчик юргизилади ва унинг кўрсатиши ёзилади. Шамолни тозалигини аниқлаш учун анемометрни охирги

күрсаткичидан дастлабки күрсаткичи айрилади ва 100 га бўлинади (кузатиш даври 100 секунд). Агар шамолни тезлигини аниқлайдиган асбоб бўлмаса, Бофортнинг 12 – балли шкаласидан фойдаланиш мумкин. мазкур шкала ёрдамида шамолни кучини чамалаб аниқлаш мумкин.(22-расм.)

Ўлкашунослик мақсадларида олиб бориладиган туристик саёхатларда метеорологик асбобларсиз олиб бориладиган оддий кузатишлар ҳам амалга оширилади. Масалан, булутликни, булутларни шаклини ўзгаришини, айrim атмосфера ходисаларини кузатиш мумкин, об – ҳавони ўзгаришини олдидан айтиш мумкин. Шамолни кучини аниқлаш.

21-расм. Флюгер.

22-расм. Анемометр.

2-жадвал. Шамолнинг тури ва кучи

Шамол кучи баллда	Шамол номи	Шамол тезлиги (м/сек)	Шамол кучини аниқлаш учун белгилар
1	2	3	4
0	Штиль (шамолсиз)	0-0,5	Тутун тик кўтарилади. Байроқ ва дараҳтлар барги қимирламайди.
1	Тинч шамол	0,6-1,7 (1)	Тутун қия кўтарилади. Айрим барглар тебранади.
2	Енгил шамол (шабада)	1,8-3,3 (2,5)	Енгил шабада эсгани сезилади. Байроқча сал қимирлайди. Барглар шитирлайди.
3	Кучсиз шамол	3,4-5,2 (4,5)	Дараҳтларнинг ингичка ва нозик шохлари доимо тебраниб туради. Баланд ўтлар тебрана бошлайди. Байроқ хилпирайди.
4	Мўътадил шамол	5,3-7,4	Дараҳтларнинг ингичка новдалари тебранади. Ердан чанг кўтарилади. Баланд ўтлар ва экинлар устида тўлқин ҳосил бўлади. Байроқча чўзилади.
5	Совуқ шамол	7,5-9,8 (8,5)	Дараҳнинг шохлари ва ёш кўчатлар тебранади. Катта байроқлар чўзилади.
6	Кучли шамол	9,9-12,4 (11)	Дараҳтларнинг йирик шохлари тебранади, ўрмон шитирлаб овоз чиқаради. Баланд ўтлар ва экинлар ерга ётиб қолади. Симлар чарсиллайди.
7	Қаттиқ шамол	12,5-15,2 (14)	Дараҳтлар танаси тебранади, йирик шохлар эгилади. Шамолга қарши юриш қийинлашади. Бинолар олдида шамолнинг ғувуллаши эшитилади.
8	Жудда қаттиқ шамол	15,3-18,2 (17)	Йирик дараҳтлар тебранади, новдалар ва қуруқ шохлар синади. Шамолга қарши юриш сезиларли даражада қийинлашади.
9	Довул (шторм)	18,3-21,5 (20)	Биноларни енгил бузилиши кузатилади. Дараҳтларнинг йирик шохлари синади.
10	Кучли довул	21,6-25,1 (23)	Варонагарчилик содир бўлади. Айрим дараҳтлар кулайди.
11	Фалокатли довул	25,2-29,0 (27)	Шамол кучли вайронагарчиликни келтириб чиқаради, дараҳтлар таналарини синдиради.
12	Бўрон	>29.0	Фалокатли вайронагарчилик содир бўлади. Дараҳтлар томири билан юлиб олинади.

Булутларни кузатиши. Ўлкашунослик ишларида дала шароитида одатда булутларнинг шакли ва булутлилик аниқланади. Метеорология фанида қабул қилинган булутларнинг синфлаштиришига биноан булутлар хосил бўлиш баландлигига кўра уч қатламга бўлинади. Юқори қатлам булутлари Ер юзасидан 6000 м баландликда жойлашади. Уларнинг барча шакллари соғ оқ рангда, кўланкаларсиз, ярим шаффоф (улар орқали қуёш, ой, осмон ва юлдузлар кўриниб туриши мумкин) улар патсимон, патсимон қатламли ва патсимон тўп-тўп шаклларга бўлинади.(23-расм.).

Ўрта қатламдаги булутлар 2000-6000 м баландликларда ҳосил бўлади. Улар учун юқори зичлик, массасининг таркибий қисмларининг йириклиги, марказида оқиш тус ва кўланкаларни мавжудлиги хос. Мазкур булутлар баланд тўп-тўп ва баланд қат-қат турларга бўлинади. Қуий қатламдаги булутларни ҳосил бўлиши ер юзасидан бошланади ва 2000м га давом этади. Улар турли хил йирик элементлардан иборат бўлади ва асосан қора рангда бўлади. Уларнинг қуидаги шакллари ажратилади: қат-қат-тўп-тўп; қат-қат ва қат-қат ёмғирли.

Бўйлама йўналишда ривожланадиган булутлар алоҳида ажратилади. Улар бир неча яруслар кесиб ўтиши мумкин. уларга тўп-тўп, тўп-тўп ёмғирли ва қорли булутлар киради. Булутларни ранги ва шакли ҳақида тўла маълумотлар олиш учун «Булутлар атласи»дан фойдаланиш мумкин.

Булутликни аниқлаш учун 10 баллик шкаладан фойдаланилади. Бунда осмонни булут билан қопланганлик даражаси аниқланади. Агар осмон тоза бўлса, булутлар бўлмаса булутлик «0» балл бўлади. Агар осмон булутлар билан тўла қопланган бўлса булутлик 10 баллга teng бўлади.

Атмосфера ёғинларини кузатганда қуидагиларга эътибор берилади: ёғин тури, уларни суръати, бошланиш ва тўхташ вақти. Энг осон аниқланадиган ёғин тури ёмғир, жала томчилари, қор, пахта қор, хўл қор, қор доналари, дўл, шудринг, қиров, майдо ёмғир, сирпанчик.

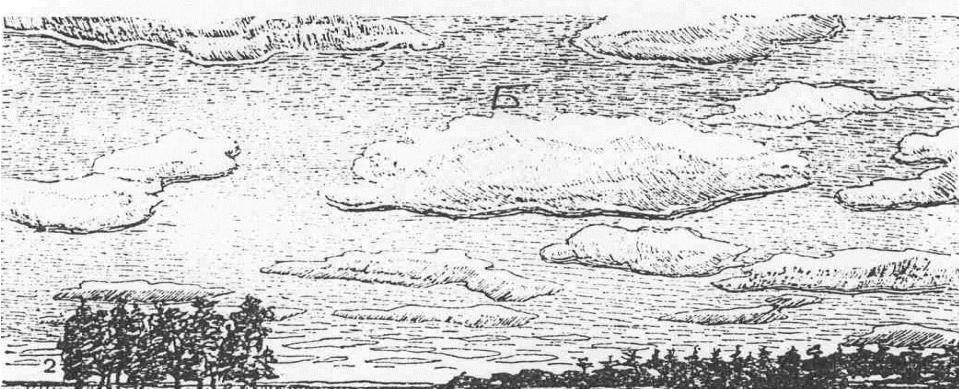
Бундан ташқари қуидагилар кузатилиши ва кундалика ёзиб қўйилиши лозим: қор бўрони, ер бағирлаб эсадиган шамол, чақмоқ, қутб ёғдуси, туман, яшин, момоқолдироқ, фира-шира. Оптик ходисалар: қуёш ва ой атрофидаги тож, сароб ва х.к.

Савол ва топшириқлар.

1. Атмосфера босими туристик саёхат давомида қандай асбоб ёрдамида аниқланади?
2. Ҳаво намлиги қандай асбоб ёрдамида аниқланади?
3. Шамолни тезлиги ва кучи асбобларсиз қандай ўрганилади?
4. Осмонни ярмини булутлар қоплаган бўлса булутлик неча баллга teng бўлади?
5. Булутлар ҳосил бўлишига кўра қандай қатламларга бўлинади?
6. Яшаб турган жойингизда баҳорда қандай булутлар ҳосил бўлишини гапириб беринг.

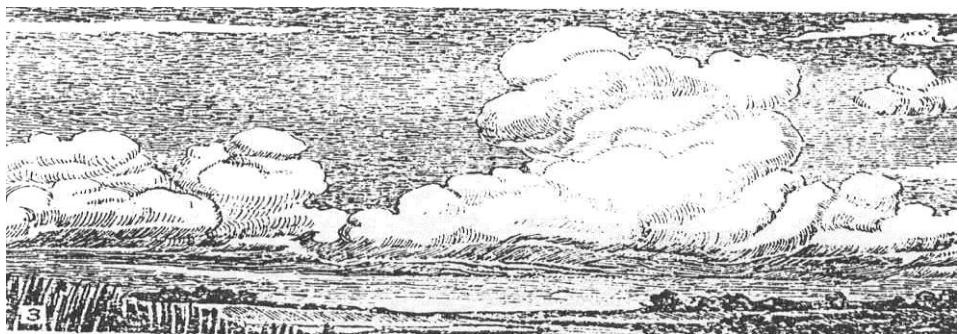

А)

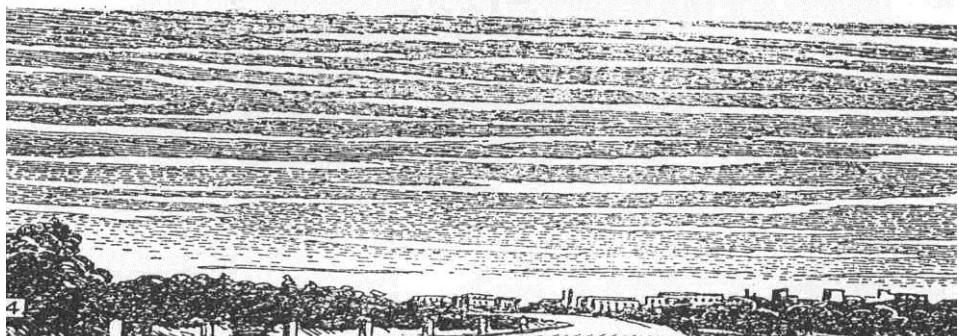

Б)

23-расм. Булутлар. А-патсимон; Б-Түп-түп.

А)

Б)

24-расм. Ёмғирли түп-түп булутлар (А), қат-қат булутлар (Б).

8. Об –ҳавони олдиндан айтиб бериш

Об –ҳавони ўзгаришини олдиндан айтиб бериш қатор белгиларни намоён бўлишига қараб амалга оширилади. Одатда об –ҳавонинг қуидаги ҳолатлари олдиндан айтиб берилади: барқарор очик ҳаво белгилари; ҳавони айниши белгилари; барқарор айниган об –ҳавонинг белгилари; айниган об –ҳавони очик ҳавога ўзгаришининг белигалари.

Барқарор очик об –ҳаво белгилари:

1. Атмосфера босими. Ҳаво босими юқори, кун давомида деярли ўзгармайди ёки аста-секин ва бир текис бир неча сутка давомида кўтарилиб боради.
2. Ҳаво ҳарорати: кундузи иссиқ, кечки пайт ва тунда салқин. Тунда паст ва очик жойларда ўрмон ёки дўнга нисбатан сезиларли даражада совуқроқ. Баҳор ва кузда тупроқ музлайди, суткалик ҳарорат бир текисда: ёзда кундузги иссиқ, кечаси салқин. Қишида кечаси қаттиқ совуқ. Ўрмонда ва баландликларда ботиқларга қараганда иликроқ.
3. Шамол: кечаси тинч, кундузи кучаяди, кечга томон яна тўхтайди. Турли хил йўналишда бўлиши мумкин, одатда булутларни ҳаракат йўналиши билан мос келади.
4. Булутлик: Осмон тиниқ ва булутсиз. Қишида кеч томон шамолсизлик туфайли осмон паст қатлам-қатлам булутлар билан қопланади. Баҳор, ёз ва кузда кундузи тўп-тўп булутлар ҳосил бўлиб тушдан сўнг кўпаяди ва кечга томон йўқолиб кетади. Булутлар шамол қайси томонга эсса шу йўналишда ҳаракат қиласи. Баъзида эрталаб баланд патсимон булутлар кўринади, кечга томон улар ҳам йўқолади.
5. Ёғинлар: ёмғир ёғмайди, кечаси кучли шудринг тушади, у эрталаб буғланиб кетади (баҳор ва кузда ўсимликлар устида қиров тушади). Тундан эрталабгача пастқамларда туман ҳосил бўлади, кузда эса майда ёмғир ҳосил бўлади.
6. Ҳаво намлиги: кундузи қуруқ, кечаси намлик кўпаяди.
7. Оптик ходисалар: Осмон кўк рангда, ой атрофидаги булутлардаги тожлар диометри катта. Тун қисқа, юлдузлар хира, зангори сомон нур таратади. Кечки шафақ сариқ рангда, Қуёш ботаётганда осмон булутсиз бўлади.
8. Бошқа белгилар: гулхан ва мўрилардан чиқаётган тутун тик кўтарилади, қалдирғочлар баланд учад.

Об –ҳавони айнишининг белгилари

1. Атмосфера босими: ҳаво босими тўхтовсиз пасаяди ёки ўзгариб туради. Босим қанча тез пасайса об-ҳаво шунча тез айнияди.
2. Ҳаво ҳарорати: кундузги ва кечки ҳароратлар фарқи камаяди. Эрталабга нисбатан кеч иликроқ. Ёмғирдан сўнг ҳаво совимайди.
3. Шамол: шамол кучаяди, текис бўлиб қолади, кундузги ва кечаси хам эсади. Йўналиши булутлар ҳаракати билан мос тушади.

4. Булутлик: булутлик орта боради. Аввал тез харакат қиласынан пастсимон булутлар пайдо бўлади. Улар Фарбдан ёки Жанубдан полоса, от ёллари, олов турлари шаклида харакат қилишади. Уларнинг сони ортиб боради, чегаралари йўқолиб боради, аста – секин осмонни хамма қисми пастсимон-қатламли булутлар билан қопланади, сўнгра зич ва паст булутлар билан қопланади. Уларнинг харакат йўналиши ер юзасидаги шамоллар йўналишига мос тушмайди. Агар кундузги тўп-тўп булутлар кечга томон тоғ, баланд минора шаклида тўпланса, хамда уларнинг пастки қисми пастга тушса момоқалдириқ яқинлашаётган бўлади.

5. Ёғинлар: шудринг кечаси кучсиз ёки йўқ, туманлар пастқамларда кўринмайди. Туманлар, қирор тушган бўлса қуёш чиққунча йўқолади. Паст булутларни пайдо бўлиши билан ёмғир ёға бошлайди.

6. Ҳаво намлиги: хатто кундузи хам ҳаво нам бўлади.

7. Оптик ходисалар: кундуз осмон хиралашади. Ойнинг тожлари кичрайди. Коронғилик узоқроқ давом этади. Эрталаб юлдузларни милтиллаши кучаяди. Улар қизил ёки кўк рангда товланади. Эрталабки шафак қизил, кечкиси – тўқ- қизил рангда. Қуёш ботиши булутлар билан тўсилган бўлади.

8. Бошқа белгилар: гулхан ва мурилардан чиқаётган тутун ер бағирлаб ёйлади, гуллар, ўтлар ва оқар сувлар кучаяди. Қалдирғочлар пастлаб учади.

Барқарор айниган ҳаво белгилари

1. Атмосфера босими: ҳаво босими доимо паст ёки бир неча сутка давомида пасайишда давом этади. Босим тез пасайганда қисқа, аммо шиддат билан ҳаво айниши рўй беради (24-расм).

2. Ҳаво харорат: кундузги ва кечаси ҳаво хароратлар кам фарқ қиласи.

3. Шамол: доимо мўтаъдил ва кучли, кўпроқ жануби-ғарбий, баъзан шимолий-шарқий. Йўналиши кам ўзгаради.

4. Булутлик: Осмон тўла паст зич қатлам – қатлам ёки қатлам ёмғирли булутлар билан қопланган. Ер юзаси бўйлаб эсаётган шамоллар томон ёки уларга кўндаланг равишда харакат қиласи.

5. Ёғинлар: кучсиз, аммо тўхтовсиз ёмғир. Агар тўхтаб-тўхтаб ёғса кучли ёғади. Ер бағирлаб хосил бўладиган туманлар, шудринг ва қирор хосил бўлмайди.

6. Ҳаво намлиги кечаси ва кундузи давомида сезилиб туради.

7. Оптик жараёнлар: булутлар орасидан кўриниб турадиган осмон хира, оқиш, ойдаги тошлар жуда кичик. Коронғилик узоқ давом этади. Тунда булутлар орасидан юлдузлар кучли милтиллаб туради, кўк ва қизил ранг таратиб туради. Осмон паст бўлиб туюлади, узоқ яхши кўринади.

8. Бошқа белгилар: алоҳида ва кучсиз товушларни аниқ эшитилиши.

Айниган об-ҳавони яхши томонга ўзгариш белгилари

1. Атмосфера босими. Секин-аста ва мунтазам ортиб боради. Агар босим кескин ортса об-ҳаво қисқа вақт давомида очиқ бўлади.

- 2.Хаво харорати кундузи ва кечаси кескин фарқ қиласи. Бахор ва кузда тунда совуқ тушади.
3. Шамол шиддатли, совуқроқ бўлади, йўналишини ўзгартиради, кучи камаяди. Уни суткалик меъёри тикланади (кундузи кучли –кечга томон кучсиз).4. Булутлик камаяди, ўзгарувчан бўлиб қолади. Ердан булутлар кўтарилади ва тўп-тўп булутларга айланади, ер бағирлаб эсаётган шамоллар йўналишида харакат қиласи, сўнгра кузатувчи қўз ўнгида «эриб», бутунлай йўқолади.
5. Ёғинлар. Ёмғир фақат алоҳида булутлардан ёғади ва тўхтайди. Кечга томон пасткамларда туман, ўтларда эса шудринг хосил бўлади (куз ва баҳорда – қиров).
6. Хаво намлиги сезиларли камаяди. Унинг суткалик ўзгариши яққол намоён бўлади.
7. Оптик ходисалар: кундузги булутлар орасидан кўриниб турадиган осмон тоза ва тиник бўлади.Ой тожлари катталашади, қоп-коронги давр қисқаради.
8. Бошқа белгилар: айрим товушларни эшлиши даражаси камаяди. Гулхан ва мўрилардан тутун тик кўтарилади.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Барқарор очиқ об-хавода босим ва харорат қандай ўзгаради?
2. Шудринг ва қиров қандай об-хавода хосил бўлади?
3. Босим тўхтовсиз пасайса қандай об-хаво бўлади?
4. Харорат кечаси ва кундузи бир хил бўлса қандай об-хаво бўлиши мумкин?
5. Ўзингиз яшаб турган жойда қуёш ботаётганда шавақнинг рангини қандай бўлишини тасвирлаб беринг.

9. Ўлкани гидрологик шароитини ўрганиш

Гидросферадаги сувларни гидрология (гидро-сув, логос-фан) фани ўрганади.

Ўлка сувларини ўрганишда табиий сув объектларини барча турлари татқиқ қилинади: денгизлар, кўллар, дарёлар, сойлар, булоқлар, ботқоқликлар, музлоқлар ва х.к.

Ўлка сувлари иккита катта гурухга бўлинади: ер усти сувлари; ер ости сувлари. Ер усти сувлари дарёлар, кўллар, ботқоқликлар, музлар ва доимий қорлардан иборат. Ер ости сувларини туристик сайёҳатларда бевосита ўрганиб бўлмайди, чунки улар ер остида геологик ётқизиқлари орасида бўлади. Агар жойда булоқ чиқиб турган бўлса, булоқни ўрганиш оркали ер ости сувлари хакида фикр юритиш мумкин.

Дарёларни ўрганиш. Ўлкашунослик мақсадларида олиб бориладиган туристик сайёҳатларда дарёларни ўрганиш муҳим аҳамиятга эга бўлган татқиқотлардан бири ҳисобланади.

Дарёларни ўрганиш қуидаги тартибда олиб борилади: жойлашган ҳавза номи; манбаи ва мансабининг жойлашган жойи; дарё водийси морфологияси; гидрологик кўрсаткичлари (тезлиги, қиялиги, нишаби, сув сарфи, йиллик оқим, тўйиниши, меъёри(сатҳини фасллар бўйича ўзгариши), дарёни музлаши ва музларни эриши, дарёнинг иши (чуқурлашиши ва ёнлама эрозия), ўзанни хусусиятлари, остоналар, шаршаралар, ҳайвонот дунёси (балиқлар), илгариги, ҳозирги ва келажакда хўжалик мақсадларида фойдаланиши, дарё сувларидан оқилона фойдаланиш ва сув ресурсларини муҳофаза қилиш.

Ўлка дарёларини ўрганишдан олдин ўрганилаётган дарё ҳакида маълумотларни йифиб таҳлил қилиш мақсадга муофиқ бўлади.

Дарё жойлашган ҳавзанинг номи харитадан аниқланади. Харитадан асосий дарё аниқланади. Масалан, ўрганилаётган жой Оҳангарон водийсида жойлашган бўлса, у Сирдарё ҳавzasига киради. Чунки Оҳангарон дарёси Сирдарёни ўнг ирмоғи ҳисобланади. Ўрганилаётган жой Сирдарёнинг ўнг ирмоғи бўлган Чирчиқ дарёси ҳавзасида жойлашган бўлади. Дарёнинг ҳавзаси аниқлангандан сўнг дарё ҳавзасига умумий таъриф берилади: ўзлаштириш даражаси, аҳолининг ва аҳоли манзилгоҳларининг зичлиги ва жойланиши, йўллар ва уларнинг турлари аниқланади; ўсимлик қопламини баҳолашда дараҳтлар, буталар, ўтлар алоҳида таърифланади, ўрмонларни турлари ва уларни қаерларда тарқалгани тавсифланади; водийда тарқалган тупроқ турлари ўрганилади. (25-расм).

Дарё водийсининг морфологик тузилиши қуидаги тартибда ўрганилади:

- водийнинг торайган ва кенгайган қисмлари аниқланади. Водийнинг юқори қисмлари қўпинча қаттиқ жинслар тарқалган жойларда жойлашганлиги учун тор ва ёнбагирлари тик бўлади. Бу ерда асосан чуқурлатиш эрозияси содир бўлади. Бу ерларда ўзан ҳам тор бўлади, унинг қиялиги катта бўлганлиги учун сув тез ва шовқинли окади. Дарё террассалари умуман бўлмайди, бўлса ҳам жуда тор бўлади;
- дарё текисликка чиққач водийси кенгаяди, ўзан ҳам кенгаяди, дарё баъзи жойларида тўғри, баъзи жойларида эгри-буғри бўлиб окади. Туристик сайёҳатларда дарё қаерларда тўғри ва қаерларда айланиш (меандра ҳосил қилиб) оқаётгани кундаликка қайд этилади. Дарё водийсининг кесмаси маълум бир нуқталарда тузилади;
- остоналар ва шаршаралар алоҳида ўрганилади. Уларнинг жойлашган жойи, сони, морфологик ўлчамлари (кенглиги, баландлиги) алоҳида қайд этилади. Иложи бўлса уларнинг кўндаланг ва бўйлама кесмалари тузилади. Расмлари олинади;
- дарёнинг ўзани алоҳида ўрганилади. Ўзаннинг кенглиги, чуқурлиги, қандай жинслардан тузилганлиги кундалиқда алоҳида қайд этилади. Ўзаннинг кенглиги кўз билан чамалаб аниқланади. Ўзаннинг чуқурлиги сантиметрларга бўлинган таёқ билан аниқланиши мумкин. Ўзанни торайган, кенгайган чуқур ва саёз жойлари ўрганиб, уларни ўртача ўлчамлари чиқарилади ва кундаликка қайд этилади;

-дарё ёки сой сув сатхи қуйидаги тартибда аниқланади: а) ўзан, яъни сув оқимини қўндаланг кесимининг майдони аниқланади. Масалан, ўзаннинг кенглиги 3 м, чукурлиги 1,2 м. булса, унинг майдони $F=1,2 \times 3 = 3,6 \text{ м}^2$ бўлади; б) сув оқимининг тезлиги (V)аниқланади. Бунинг учун дарё ёки сой кирғозидан 10м масофа белгиланади. Масофани бошланиш жойидан сувга қоғоз ёки

25-расм. Оҳангарон (Ангрен) дарёси Облиқ қишлоғи.

бошқа енгил нарса ташланади. Нарса 10м. масофани қанча вақтда босиб ўтганлиги секундамер ёки соат секундамери ёрдамида аниқланади. Масалан, 10м. масофани нарса 20 сек.да босиб ўтди. Босиб ўтилган масофани шу масофани босиб ўтиш учун кетган вақтга бўламиз.

Яъни $V=S/t = 0,5 \text{ м/сек.}$

$$t = 20$$

в) оқим тезлигини ($V=0,5 \text{ м/сек.}$), оқимнинг кўндаланг кесими майдонига кўпайтиrsак сув сарфи келиб чиқади, яъни

$$Q=F \cdot V = 3,6 \text{ м}^2 \cdot 0,5 \text{ м/сек} = 1,8 \text{ м}^3/\text{сек.}$$

Демак, сойдан ёки дарёдан бир секунда $1,8 \text{ м}^3$ сув оқиб ўтаётган экан. Мазкур кўрсаткични 60га (1 минут=60 сек.) кўпайтиrsак бир минутда оқиб ўтаётган сув сарфини топамиз.

$$Q=108 \cdot 60 = 6480 \text{ м}^3/\text{соат.}$$

Худди шу таҳлитда суткалик, ойлик, йиллик сув сарфини аниқлашимиз мумкин.

Ўлка кўлларини ўрганиш. Агар жойда кўллар бўлса ёки сайёхат йўналишида кўл учраб қолса у қуидаги тартибда ўрганилади:

- кўлнинг номи аниқланади. Кўлнинг номини топографик ёки туристик харитадан аниқлаш мумкин. Агар кўлнинг номи харитага туширилмаган бўлса маҳаллий аҳолидан сўраб билиш мумкин;

- кўлнинг географик ўрни аниқланади. Кўлнинг географик ўрни қишлоқнинг ёки шаҳарнинг марказига, дарё водийсининг жойланишига ва бошқа белгиларига қараб аниқланади. Масалан, кўл қишлоқ марказидан шимолда, дарё водийсининг ўрта оқимида, дарёning чап ёки ўнг қирғоғида бўлиши мумкин;

- кўлнинг морфологик ўлчамлари аниқланади: узунлиги, кенглиги, майдони, чуқурлиги, ҳажми. Масалан, кўлни майдони унинг узунлиги ва кенглигини кўпайтмасидан иборат, уни кўлнинг чуқурлигига кўпайтиrsак кўлнинг ҳажми келиб чиқади: Кўлнинг узунлиги 500м, кенглиги 100м, чуқурлиги 10м. бўлса унинг майдони $500 \cdot 100 = 50000 \text{ м}^2$ ҳажми $50000 \text{ м}^2 \cdot 10 \text{ м} = 500000 \text{ м}^3$ бўлади;

- кўл ботигининг келиб чиқиши аниқланади.

- қирғоқлари рельефи ўрганилади. Тик, ётиқ ва пляжли қирғоқлар ажратилади.

- кўлнинг тўйиниши ва меъёрлари аниқланади. Тўйиниши ер ости сувларидан, дарёларидан, сойларидан бўлиши мумкин. Кўлга дарё ёки сой оқиб кириб, бошқа томондан оқиб чиқиб кетса, у оқар кўл бўлади, агар кўлга дарё ёки сой қуилиб бирорта дарё ёки сой оқиб чиқиб кетмаса у оқмас кўл бўлади;

- кўлни суви ўрганилади: оқимлари, сатҳини тебраниши, музлаши, муздан ҳалос бўлиши, сувнинг ҳарорати, тиниқлиги, шўрлиги, ранги в.х.к.

- кўлни ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ўрганилади. Кўлни хўжалик аҳамиятига баҳо берилади. Уни муҳофаза қилиш масалалари кўриб чиқилади.

Ботқоқларни ўрганиш қуйидаги тартибда олиб борилади: унинг номи, географик жойланиши, келиб чиқиши, ботқоқнинг тури, ҳосил бўлиш шароити ва туйиниши, узунлиги, чегаралари, майдони, ўлка сув ресурсларини ҳосил бўлишидаги аҳамияти, ўсимлиги, ҳайвонот дунёси ва хўжаликдаги аҳамияти.

Музликлар ўрганилаётганда уларнинг қуйидаги ўлчамлари аниқланади; географик жойланиши, мутлоқ баландлиги, узунлиги, чегаралари, майдони, ҳажми, вужудга келиш шароити, тури (водий, осма ва х.к), харакат тезлиги ва йўналиши, фаслий меъёри, музнинг иши.

Ўлкадаги булоқлар ўрганилганда қуйидагиларга эътибор берилади: номи, географик жойланиши, ҳосил бўлиш шароити, оқиб чиқаётган сув миқдори. Ҳарорати, таркиби, даволаш хусусиятлари, хўжаликда фойдаланилиши ва х.к.

Ўлка ички сувларининг умумий хусусиятларини аниқлаш учун ўлканинг табиий географик ва гидрологик хариталарини кўриб чиқиш лозим. Улар ва бошқа манбаалар асосида ўлка гидрологик шароитининг асосий таркибий қисмлари ҳакида маълумотлар йиғиш мумкин.

Олинган маълумотларни таҳлили асосида ўлка гидрографик шароитларига атмосфера ёғинлари, жойнинг геологик ривожланиш тарихи, рельефи, ўсимлик қоплами қандай таъсир қилишини аниқлаш мумкин ва ўлка табиатини қўриқлашни ва улардан оқилона фойдаланишни долзарб муаммоларини ўрганиш мумкин.

Савол ва топшириқлар.

1. Ер юзасидаги сувларни қайси фан ўрганади?
2. Ўлка сувлари нималардан иборат.
3. Дарёларни ўрганиш тартибини гапириб беринг.
4. Ўз яшаб турган жойингиздаги дарё, сой, ариқ ва каналнинг сув сарфини аниқланг?
5. Кўллар, ботқоқлар, музлар ва булоқлар қандай тартибда ўрганишини жадвалини тузинг.

10. Ўлка тупроғи, ўсимлиги ва ҳайвонот дунёсини ўрганиш

Жойнинг тупроқ қоплами, ўсимликлари ва ҳайвонот дунёсини ўрганиш уларни ўзгаришининг асосий йўналишларини аниқлаш ва уларни муҳофаза қилишнинг чора тадбирларини ишлаб чиқиш ўлкашунослик мақсадларида олиб бориладиган муҳим татқикотлардан бири ҳисобланади.

Тупроқ қопламини ўрганиш. Ўлка тупроқлари ҳақидаги маълумотлар ни тупроқ харитасидан, адабиётлардан ва бевосита далада олиб борилган татқиқотлар натижаларидан олиш мумкин.

Маълум бир жойдаги тупроқларни ўрганиш ўша жойдаги тупроқ қатламларини ўрганиш, уларни тавсифлаш ва намуналар олишдан иборат.

Тупроқларни ўрганиш қуйидаги тартибда олиб борилади:

- жойда тарқалган асосий тупроқ турлари аниқланади;
- жойдаги тупроқ турларини алоҳида рельеф шаклида тарқалиши ва уларни ер ости сувлари сатхига боғлиқ равища ўзгариши аниқланади;
- тупроқ қопламини ўсимлик турлари билан боғлиқлиги баҳоланади;
- тупроқларнинг ҳосилдорлиги ва хўжаликда фойдаланиш даражаси ўрганилади;
- эрозиядан, саноат ва майший чиқиндилар билан ифлосланишдан муҳофаза қилиш йўналишлари аниқланади;
- олиб борилган ишлар натижасида жойнинг тупроқ ҳаритаси тузила

Ўсимлик қопламини ўрганиш. Ўсимлик қопламини ўпганиш табиий шароитга умумий баҳо беришни асосини ташкил қиласи. Чунки ўсимликларни ўзгаришига қараб табиий шароитни ифлосланганлик даражасини аниқлаш мумкин. Ўсимликлар табиат комплексларини холатини индикатори ҳисобланади. Шунинг учун ўлканинг ўсимлик қопламини мунтазам кузатиб туриш лозим.

Ўлкашунослар ўсимликларни маълум бир тажриба майдонларида ўрганиши мумкин. тажриба майдончалари вақтинча ва доимий бўлиши мумкин(кўп йил давомида кузатиш учун). Майдончалар бир хил ўсимликлар тарқалган жойлардан танланади, бунда жойнинг рельефи, грунт сувлари, тупроғи бир хил бўлмоғи лозим.

Ўт ўсимликларни ўрганганда майдончанинг ўлчами 100m^2 (10×10), ўрмонларни ўрганганда 400m^2 бўлиши зарур.

Ўсимлик қоплами қуидаги тартибда ўрганилади:

1. Ўсимлик қаватлари (яруслари) аниқланади: дараҳтлар; буталар; бутачалар; ўтлар, моҳлар, лишайниклар.
2. Ўсимликлар турлари аниқланади (майдонча доирасида). Кенг тарқалган турлар билан бир қаторда, жуда кам турлар ҳам аниқланади. Айнан ана шу кам учрайдиган турлар ўсимликларни келажакда ривожланиш йўналиши ёки уларни деградациясини кўрсатиб бериши мумкин. Мабодо айрим ўсимликларни номини сайёҳат давомида аниқлаш мумкин бўлмаса, улар рақамланади ва худди шу рақамда гербарий олинади ва сўнгра аниқловчи маълумотномадан ёки биология ўқитувчиси ёрдамида аниқланиши мумкин.

Ўсимлик турларини рўйҳати тузилганда, аввал энг кенг тарқалган ўсимлик турларидан бошланади, сўнгра камроқ тарқалганлари қўшилади. Ҳар бир тур ўсимлик жамоаси тарқалган майдонда унинг қўп ёки озлиги ёзиб қўйилади. Бунинг учун немис олими Друде томонидан тавсия қилинган олти баллик шкаладан фойдаланиш мумкин. бунда ўсимликлар турини тарқалиш даражаси балларда қуидагича аниқланади: 1-жуда кам; 2-кам; 3-онда-сонда; 4-кўп; 5-жуда кўп; 6-сероб.

3. Жойни ўсимлик билан қопланганлик даражаси. Агар тупроқ қатлами кўринмаса, ҳамма жой ўсимлик қопланган бўлса, жойни қопланганлик даражаси 100% бўлади.

4. Ўсимликларни учраш даражаси-ҳар бир ўсимлик турини жойланиши (бир хил ёки гурухсизмон).

5. Ҳаётйилиги-Усимликларни ривожланиш даражаси ёки ўсимликларни «соғлиги» даражаси. Қуйидаги күрсаткичларда аниқланади: яхши; қониқарли; ёмон.

6. Ўсимликларнинг фенологик фазалари-уларни фаслий ривожланиш босқичлари. Ўт ўсимликларини ривожланишида қуйидаги фазалар ажратилади: униши; вегетатив холати; куртакланиш; гуллаши; ғўраларни тузиши; пишиши; меваларни ва уруғларни тўкилиши; ўлиши.

7. Ўсимликларни рангини аниқлаш.

8. Ўсимликларнинг ҳосилдорлигини аниқлаш. $1m^2$ майдондаги ўсимликлар ўрилади, улар тортилади, сўнгра қуритилиб, яна тортилади. Ҳўл ва қуруқ ўсимликлар оғирлиги гектар ҳисобида аниқланади. Шу йўл билан яйлов ёки пичанзор сифатида фойдаланиш учун тавсия этилади.

Кузатиш натижалари маҳсус бланкаларга ёзib борилади ва келажакда бўладиган тадқиқотлар натижалари билан солишириш учун сақлаб қўйилади.

Ҳайвонот дунёсини ўрганиш. Ўлка ҳайвонот дунёсини нашрий манбаалар асосида ўрганиш мумкин. Мазкур нашрий манбаалар асосида ўлка ҳайвонот дунёси ҳақида умумий маълумотлар олинади. Маълум бир худуддаги ҳайвонот олами зооценозлар деб аталади.

Ҳайвонот дунёсини ўрганиш қуйидаги тартибда олиб борилади:

- ҳайвоннинг номи (илмий ва маҳаллий);
- зоологик тавсифи(отряд, оила, тур);
- ҳайвонни ташқи кўринишини тавсифи;
- ўлкада тарқалиш ареали, бошқа ҳайвонлар билан муносабати, ҳаёт шароити, овқатланиши, кўпайиши, боласининг парвариши, кўчиб юриши;
- амалий аҳамияти ва турдан фойдаланиш, турларни муҳофаза қилиш ва сонини тиклаш масалалари.

Жойда бевосита ҳайвонларни ўрганиш кўп холларда амалга ошмайди, шунинг учун ҳайвонот дунёсининг изларини ўрганиш ҳам муҳим маълумотларни беради (ини, дарахт коваги), овқатланиш жойлари, кўчиш йўллари, сўқмоқлар ва х.к.

Ҳайвонларни кўриқхоналарда, боғларда ва дам олиш зоналарида бевосита ўрганиш мумкин.

Сув ҳайвонлари алоҳида ўрганилади. Бунда балиқлар, илонлар, бақалар ва бошқа сув ҳайвонлари ва уларнинг турлари алоҳида журналда қайд этилади.

11. Фенологик кузатишлар

Фенология – амалий билишлар соҳаси бўлиб табиатни фаслий ривожланиш қонуниятларини ва унинг барча таркибий қисмларини динамик боғлиқлигини ўрганади.

Махаллий финологик кузатишлар натижалари қишлоқ хўжалик ишларини тўғри олиб боришга, ўрмонларда, ерлардан, боғлардан, сув хавзаларидан тўғри фойдаланишга ёрдам беради.

Фенологик кузатишлар қуйидагилардан иборат:

- Атмосферада, сув ҳавзаларида, ўсимлик ва хайвонот оламида ва ахолига хўжалик фаолиятидаги, фаслий ходисларни билишни, давомийлиги ва тугаш саналарини аниқ белгилашдан иборат. Бунинг учун ўлка учун энг хос бўлган ландшафтлар, сув ҳавзалари, ўсимлик ва хайвонот турлари танланилади;

- Кузатиш натижалари кундаликка қайд этиб борилади, улар орасида фенологик календарь тузилади. Бир неча йиллар давомидаги кузатишлар натижаларини қиёслаш асосида жой табиатидаги фенологик фазаларининг бошланиши ва тугаши ўртадаги муддатларини аниқлаш мумкин.

Фенологик кузатишлар қуйидаги қисмлардан иборат: гидрометеорологик ходисаларни кузатиш; дараҳтлар ва буталарнинг фенологик фазаларини кузатиш; донли экинларни ривожланишини кузатиш; қушларни фенологик фазаларини кузатиш; қишлоқ хўжалик ишларини боришини кузатиш.

Гидрометеорологик ходисаларни кузатиш

1. Даствлабки қор эришини бошланиши.
2. Қорни тез эришини бошланиши.
3. Қор қопламини йўқолиши.
4. Дарёларни муздан холи бўлиши.
5. Баҳордаги тўлин сув даврини бошланиши.
6. Кўллардаги ва ҳавзалардаги муз қопламини йўқолиши.
7. Ўрмонларда қорларни батамом эриб кетиши.
8. Даствлабки тўп-тўп булутларни пайдо бўлиши.
9. Баҳордаги биринчи ёмғир.
10. Баҳордаги илк момоқалдиrok.
11. Ҳаводаги охирги совуқ уруш (0° дан паст бўлган охирги кун).
12. Тупроқни охирги музлаши.

Дараҳтларни ва буталарни фенологик ривожланиш даврини кузатиш

1. Дараҳт таналарида даствлабки сув харакатини бошланиш даври. Дараҳт танасини кунгай томонида қилинган кавакдаги ҳаво ҳарорати $+5^{\circ}$ бўлганда кузатиш натижалари асосида аниқланади.
2. Куртакларни ҳосил бўлиши.
3. Даствлабки баргларни чиқиши.
4. Дараҳтларни гуллашини бошланиши.
5. Дараҳтларни ёппасига гуллаши.
6. Меваларни ва уруғларни етилишини бошланиши.
7. Кузда дараҳт баргларини сарғайиши.
8. Дараҳт баргларини тўкилишини бошланиши.
9. Дараҳт баргларини тўла сарғайиши.

10. Дараҳт баргларини тўла тўкилиши.
11. Дараҳтлар ва буталарни қайта гуллаши.

Донли эқинларни ривожланишини кузатиш

1. Илк унуб чиқиши.
2. Ёппасига униб чиқиши.
3. Учунчи баргни пайдо бўлиши.
4. Новдаларни ёйилиши.
5. Бошоқ олишни бошланиши.
6. Бошоқланиши.
7. Гуллаши.
8. Сутли донни ҳосил бўлиши.
9. Ҳамирли донни ҳосил бўлиши.
10. Тўла пишиб етилиши.

Қушларни ҳаётдаги фенологик фазаларни кузатиш

1. Қушларни баҳорги учиб ўтиши (қишлиб қолган қушларни учиб кетиши).
2. Қушларни баҳорги учиб келиши.
3. Ин қуришни бошланиши.
4. Дастлабки болаларни очиб чиқиши.
5. Қушларни кузги галаларини пайдо бўлиши.
6. Кузда учиб ўтиш.

Қишлоқ хўжалик ишларини боришини кузатиш

1. Ерни баҳорги ишловини бошланиши (шудгорланишни, бороналашни, култивация қилишни бошланиши).
2. Дала ишларини бошланиши (экишни ва кўчат ўтказишни бошланиши).
3. Эқинларни парваришилашни бошланиши.
4. Кузги шудгорланишни бошланиши.

Савол ва топшириқлар

1. Фенология фани нимани ўрганади?
2. Феналогик кузатишлар қандай қисмлардан иборат?
3. Ўз яшаш жойингизда қорлар қачон батамом этиб кетид?
4. Ўз яшаб турган жойингизда биринчи қалдирғоч қачон учиб келади?
5. Ўз яшаб турган жойингизда барҳорда қандай атмосфера ҳодисалари содир бўлади (момқалдироқ, чақмоқ, дўл, жала, сел), улар ҳақида гапириб беринг?

6. Охирги беш йилда яшаб турган жойингизда совуқ урушлар ёки курғоқчиликлар содир бўлган бўлса улар қандай мева ва экинларга зарар етказгани ҳақида гапириб беринг.
7. Яшаш жойингиздан кузда қандай қушлар ва қачон учиб кетади?
8. Яшаб турган жойингизда қандай экинлар қачон экилиши ҳақида сўзлаб беринг?
9. Кузда қандай экинлар экилади?

12. Ўлка табиатини муҳофаза қилишни ўрганиш

Ҳозирги даврда фан ва техниканинг юксак суратларда ривожланиши муносабати билан XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, жамиятни табиатга бўлган таъсири кучайиб кетди.

Натижада атмосфера ҳавоси, сув, тупроқ ва ўсимлик қоплами ифлосланди, анча ерларни катта микиёсда ўзлаштирилиши, фойдали қазилмаларни қазиб олиши оқибатида маданийлашган ўзгартирилган ва бузилган ландшафтлар вужудга келди.

Ўлка табиатини муҳофаза қилишни ўрганиш қуийдаги тартибда олиб борилади:

1. Жойдаги хўжаликнинг асосий тармоқлари ўрганилади. Уларга қишлоқ хўжалик корхоналари (фермер хўжаликлари), сув хўжалиги иншоатлари (каналлар, сув омборлари ва х.к.), саноат ва транспорт корхоналари киради. Ҳар бирини табиатга бўлган таъсири баҳоланади.

2. Табиатни бевосита ифлослайдиган манбаалари аниқланади. Уларга майший чиқиндилар ташланадиган жойлар, саноат чиқиндилар ташланадиган жойлар, атмосфера ва гидросферани ифлословчи манбаалар аниқланади.

3. Табиат компонентлари ҳалатига баҳо берилади. Мазкур иш қуийдаги тартибда бажарилади:

- тупроқларни шўрланганлик даражасини аниқлаш. Шўрланган жойларнинг юзаси оқариб тузлар билан қопланиб ётади. Ўсимликлар ва экинлар ўсмайди. Ботқоқлашган жойларни аниқлаш. Шамол ва сув эрозиясига учраган жойлар аниқланади. Шўрланган, ботқоқлашган ва эрозияга учраган жойлар майдони аниқланади ва уларни умумий майдондаги улуши аниқланади;

- табиий ўтлоқлар, пичанзорлар, ва яйловларни ҳолатига баҳо берилади. Уларда ўсимликларнинг тури, қалинлиги, фойдали ва бегона ўтларнинг нисбати аниқланади;

- табиий сув хавзаларнинг ифлосланганлик даражаси аниқланади. Бунинг асосий белигиси бўлиб, улардан ичимлик суви сифатида фойдаланиш даражаси ҳисобланади;

- жойда табиий ва антропогенландшафтлар нисбати аниқланади.

Антропоген ландшафтларга қуийдагилар киради: қишлоқлар, шахарлар, қишлоқ хўжалик ерлари, боғлар, узумзорлар ва х.к. Уларнинг умумий майдони аниқланади, сўнгра табиий ландшафтлар майдонни

солиширилади. Агар антропоген ланфшафтлар майдони умумий майдони 50-75% ни ташкил қылса ўлка табиати кучли ўзгарган, 30-50%ни ташкил қылса ўртача, 30% дан камини ташкил қылса кам ўзгарган бўлади.

Сўнгра жойнинг геоэкологик ҳаритаси тузилади, унда кучли ўзгарган, ўртача ўзгарган, кучсиз ўзгарган, маданийлашган ландшафтлар кўрсатилади. Табиатни ифлослантирувчи манбаалар алоҳида кўрсатилади.

Савол ва топшириклар

1. Ўлка табиатини ўзгаришига ва ифлосланишига таъсир этувчи манбааларни аниқланг?
2. Тупроқни ифлосланиши қандай ўрганилишини гапириб беринг.
3. Антропоген ландшафтларга нималар киради ва уларнинг қайси турлари сизни яшаётган жойингизда учрайди?
4. Геоэкологик ҳаритада нималар кўрсатилади?
5. Яшаётган жойингизда табиатни қандай таркибий қисмлари кўпроқ ўзгаришга учраган (хаво, сув, тупроқ, ўсимлик, хайвонот дунёси, ландшфтлар)?

13. Ўлка табиий ресурсларни ўрганиш

Табиий ресурслар деганда инсонни хўжалик фаолиятида фойдаланадиган табиий шароит ва табиат компонентлари тузилади.

Табиий ресурсларни география фанинг табиий ресурслар географияси тармоғи ўрганади.

Табиий ресурслар қуидаги гуруҳларга бўдинади: иқлимий ресурслар, сув ресурслари, ер ресурслари, минерал ресурслар, биологик ресурслар, рекреацион ресурслар ва х.к.

Маълум бир худудда у ёки бу ресурслар тарқалган бўлиши мумкин. Аммо ер ресурслари барча худудда албатта бўлади.

Ўлка табиий ресурслари қуидаги тартибда ўрганилади:

1. Жойнинг иқлимий ресурслари асосан иқлимий ҳариталар ҳамда метеорологик маълумотлар орқали аниқланади. Иқлимий ресурсларга баҳо берилганда қуидаги кўрсаткичларга эътибор берилади: йиллик ўртача ҳарорат; йиллик ўртача ёғин миқдори; эффектив ҳаракатлар йигиндиси (+10⁰дан юқори бўлган йиллик ҳароратлар йигиндиси). Фаслларнинг бошланиши ва тугаш даврлари. Дастлабки ва охирги совуқ урушлар. Йиллик қуёш радиациясининг миқдори. Қор қоплами, унинг қалинлиги ва эриш даври. Шамоллар, уларнинг йўналиши ва тезлиги. Фалокатли атмосфера ҳодисаларини қайтарилиш (дўл, жала, сел, совуқ уруши, қурғоқчилик).

2. Жойнинг сув ресурслари қуидаги таркибий қисмлардан иборат: а) ер усти сувлари – дарёлар, кўллар, ботқоқлар, музлар; б) ер ости сувлар – грунт ва қатламли сувлар.

Жойда сув таркибларининг қайси қисми тарқалган бўлса ўша ресурс тўла ўрганилади. Дарёлар, кўллар, ботқоқлар, музларни ўрганилиш тартиби тегишли бўлимларда тўла ёритилган.

Шунинг учун сув ресурсларини ўрганганди ва уларга баҳо берганда қуидагиларга эътибор берилади:

- улардан хўжаликлнинг қайси соҳаларида фойдаланилмоқда;
- уларнинг қанча қисми суғоришда ва аҳолини сув таъминотида ишлатилади;
- уларни ифлосланиш даражалари қай аҳволда ;
- улардан самарали фойдаланилмоқда ёки исрофгарчиликка йўл қўйилмоқдами.

3. Ер ресурслари, уларни сифати ва майдони ҳар қандай ўлкани асосий табиий бойликларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Давлат, вилоят, туман ёки маълум бир маъмурий бирлик худуддаги ерлар ер фонди деб аталди.

Ер ресурлари қуидаги таркибий қисмлардан иборат: қишлоқ хўжаликда фойдаланиладган ерлар, ўрмонлар, яйловлар фойдаланилмайдиган ерлар, турли ташкилотлар ихтиёридаги ерлар.

Жойни ер ресурсларига баҳо берилганда ишлов бериладиган ерларга кўпроқ эътибор берилади. Улар ҳамма жойда энг қиммат баҳо ерлар ҳисобланад. Ишлов бериладиган ерлар суғориладиган ва суғорилмайдиган (лалми) бўлиши мумкин. ишлов бериладиган ерларнинг майдони ва уларни ўлканинг умумий майдонидаги улуши ҳамда маҳсулдорлиги аниқланади.

4. Минерал ресурслар нашр қилинган манбаалардан олинган маълумотлар ҳамда бевосита ўлка худудида олиб борилган тадқиқот ишлари асосида ўрганилади. Минерал ресурслар кўпинча фойдали қазилмалар деб таърифланади.

Фойдали қазилмалар уч та катта гурухга бўлинади: метали ва нометалл фойдали қазилмалар, ҳамда ёқилғи - энергетика фойдали қазилмалари.

Метали фойдали қазилмаларни ўзи рангли ва қора металларга бўлинади.

Нометалл фойдали қазилмалар ўз навбатида қурилиш хомашёси кварцли қумлар, тоғ-химия хомашёси ва бошқа гурухларга бўлинади.

Ёқилғи – энергетика фойдали қазилмаларга кўмир, нефт, газ ва ёнувчи сланецлар киради (26-расм).

Минерал ресурсларни ўрганишда қуидагиларга эътибор берилади:

- жойда қандай фойдали қазилмалар қазиб олинади ва қачондан буён;
- фойдали қазилма кони қайси усулда қазиб олинади (очик ёки ёпиқ (шахта));
- қурулиш хомашёсидан қандай турлари тарқалган (ғишт хомашёси, шағал, қум, оҳактош, мармар, гранит ва х.к.) ва уларни қайсилари қазиб олинади ва қаерларга жўнатилади.

Маълумотлар етарли бўлган тақдирда ўлка фойдали қазилмалар харитасини тузиш мумкин.

Минерал ресурслар ўрганиб бўлингандан сўнг жой ёки ўлка фойдали қазилмалар ҳақида хисобод ёзилади ва иложи бўлса у махаллий матбуотда нашр қилиниши мумкин.

5. Биологик ресурсларга яйловлар, табиий пичанзорлар, ўрмонлар, ёввойи хайвонлар хўжаликда ишлатиладиган доривор ўсимлклар, хайвонлар киради.

Жойдаги яйловлар, пичанзорлар ўрганилганда уларни майдони, махсулдорлиги, ўсимликларнинг турлари аниқланади.

Ўрмонларни ўргангандан ҳам уларни майдони, дараҳтлар турлари, уларни зичлиги, баландлиги аниқланади ва ҳар бир гектарга ёки 1 km^2 га тўғри келадиган ёғоч захираси (m^3 да) аниқланади.

Агар жойда доривор ўсимликлар бўлса уларнинг тарқалган майдони, гуллаш, етилиш даври аниқланади. Масалан, исириқ, ровоч, дўлана ва х.к.

Хайвонот дунёси биологик ресурсларнинг муҳим қисми бўлиб уларга мўйна берадиган (ондатра, қундуз), гўшт берадиган (сайфоқ, тўнғиз, балиқлар, кушлар) хайвонлар киради.

6. Рекреация ресурсларига дам олиш масканлари киради.

Табиий ва маданий рекреация ресурслари ажратилади. Табиий рекреация ресурсларига хушманзара табиат гўшалари киради: дарё соҳиллари, тоғлар, кўл соҳиллари, водийлар, тўқайлар, ўрмонлар, сунъий боғлар, табиий ёдгорликлар ва ажойиб рельеф шакллари, шифобаҳш булоқлар киради.

26-расм. Ангрен кўмир кони

Маданий рекреация ресурсларга қуидагилар киради. Тарихий шаҳарлар, тарихий бинолар, тарихий жойлар, дам олиш боғлари, театрлар киради.

Рекреация ресурслари ўрганилганда жойда табиий ёки рекреация объектларидан қайси турлари ва қаерларда тарқалгани аниқланади ва уларни тавсифи тузилади. Улар асосида жойни ёки ўлкани туристик харитаси тузилади. Туристик харита топографик харитага ёки жойни табиий харитасига туширилиши мумкин. туристик харитада ажойиб табиат ёдгорликлари (форлар, турли хил рельеф шакллари, хушманзара жойлар ва х.к.), тарихий ва маданий ёдгорликлари, вокзаллар, аэропортлар (агар мавжуд бўлса) автостанциялар, туристик бозорлар, дам олиш зоналари ва бошқа объектлар тасвирлана

Савол ва топширқлар

1. Табиий ресурслар деганда нимани тушунасиз?
2. Табиий ресурсларни география фанини қайси тармоғи ўрганади?
3. Табиий ресурслар қандай гурухларга бўлинади?
4. Яшаб турган жойингизда қандай фойдали қазилмалар тарқалган? Уларни жадвалини тузинг.
5. Ўлкамизда сув ресурсларининг қандай турлари мавжуд?
6. Биологик ресурслар деганда нимани тушунасиз?
7. Яшаш жойингизда доривор ўсимликларнинг қандай турлари тарқалаган?
8. Ўлкамизда қандай тарихий ва маданий ёдгорликлар мавжуд?

14. Ўлка ахолисини ўрганиш

Ахолини география фанини ахолии географияси тармоғи ва демография фани ўрганади.

Ҳар қандай ўлка ёки жойнинг ахолисини ўлкашунослик мақсадларида ўрганилганда қуидаги қўрсаткичлар аниқланади: сони, табиий ўсиши, миграция, ижтимоий-демография таркиби, жойлашиши, маъориф ва маданиятни ривожланиши.

Ахолини сони деганда ўлкадаги барча ахолии манзилгоҳлари ахолиси сонини йифиндисига айтилади.

Турли йиллардаги ахолии сони қўрсаткичини қиёслаш асосида ўлка ахолисини динамикасини (ўсиши ёки камайишини) аниқлаш мумкин.

Ўлка ахолиси сонини унинг майдонига нисбати зичлик деб аталади ва қуидаги ифода орқали аниқланади.

$$z = \frac{N}{S} \quad \text{Масалан, ўлка ахолиси } 10000 \text{ киши, ўлка майдони } 5000 \text{ км}^2$$

бўлса унинг зичлиги қуидагича аниқланади:

$$z = \frac{10000}{5000} = 2 \text{ киши / км}^2$$

Демак, ўлка аҳолисининг зичлиги 1 км² га 2 киши экан. Яъни бир квадрат километрда 2 киши яшаси мумкин.

Аҳолининг табиий кўпайишини ўлкада маълум бир вақтда (бир йилда) туғилганлар ва ўлганлар нисбатига қараб аниқланади. Масалан, ўлкада бир йилда 10000 бола туғилди, шу йилдаги ўлганлар сони 6000 киши, унда табиий кўпайиш $10000-6000=4000$ киши. Демак, ўлка аҳолиси бир йилда 4000 кишига кўпайган.

Туғилиш деганда ўлкада бир йилда 1000 кишига тўғри келадиган туғилган сони тушинилади.

Ўлим деганда ўлкада бир йилда 1000 кишига тўғри келадиган ўлганлар сони тушинилади. Агарда туманда ахоли сони 45 минг киши бўлса, бир йилда туғилганлар сони 675 та, ўлганлар сони 495 киши бўлса, туғилиш бир йилда 1000 кишига 15 киши ($675:45=15$), ёки 1,5%, ўлим даражаси бир йилда 1000 кишига 11 киши ($495:45=11$), ёки 1,1%. Демак, ўлка бўйича аҳолининг табиий ўсиши бир йилда 1000 кишига (туғилганлар ва ўлганлар фарқи $15-11=4$) 4 киши, ёки 4%.

Ўлка аҳолиси фақат туғилиш ҳисобига эмас, балки аҳолини кўчиб келиши ёки кўчиб кетиши натижасида ҳам ўзгариб туради. Агар бир йилда ўлкага 500,0 киши кўчиб келса, ўлка аҳолиси 500,0 кишига кўпаяди. Масалан, табиий ўсиш ўлкада бир йилда 4000 киши бўлса, аҳолининг умумий кўпайиши $4000+500,0=4500$ кишини ташкил қиласи.

Аҳолининг ижтимоий – демографик таркиби жинсий, ёш, миллий, социал, касбий таркиби, шахар ва қишлоқ аҳолиси киради.

Аҳолининг жинсий таркиби деганда ўлкадаги эркак ва аёллар сонининг нисбатига айтилади. Аҳолининг ёш таркиби деганда турли ёшдаги кишилар сонинг нисбати тушунилади. Ёш таркиби қараб ёшларга (1-16 ёшгача), ишга яроқлиларга (аёллар 16-54, эркаклар 16-59 ёш) ва қарияларга бўлинади (60 ва ундан катта ёшдагилар).

Аҳолининг миллий таркиби деганда ўлка аҳолисини сонида турли миллат вакилларининг улуши тушинилади. Аҳолининг оналалик даражаси ўлкадаги оилалар сони билан белгиланади. Оилалар сонини аҳолининг умумий сонига нисбати оилаларнинг ўртacha катталигини белгилаб беради.

Аҳолини ўлкашунослик мақсадларида ўрганишда шаха рва қишлоқ аҳолисининг нисбати ҳам муҳим аҳамиятга эга. Агар ўлкада шахар аҳолисини салмоғи катта бўлса урбанизация даражаси юқори бўлади, қишлоқ аҳолисининг сони кўп бўлса, урбанизация даражаси паст бўлади.

Урбанизация – бу ўлкада шахар аҳолиси сонини ортиши даражасини кўрсатади. Агар ўлкада шахар аҳолиси 50% дан ортиқ бўлса урбанизация даражаси юқори, 50% дан паст бўлса урбанизация даражаси паст бўлади деб хисоблаш мумкин.

Бундан ташқари аҳолининг ўқимишлилик даражасини ўрганиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Аҳолининг ўқимишлилик даражаси уни сифат кўрсаткичини аниқлаб беради.

Аҳолининг умумий сонида олий маълумотлиларнинг улуши уни сифат кўрсаткичини белгилаб беради.

Ўлкашунослик мақсадларида аҳоли қуидаги тартибда ўрганилади:

1. Аҳолининг сони, ўсиши, ўлкани минтақа ахолисининг умумий сонидаги улуси. Туғилиш, ўлим, табиий ўсиш, оилавийлик.

2. Аҳолининг жинсий ва ёш таркиби. Мехнатга яроқли ахолии сони. Узок-умр кўрувчилар сони.

3. Аҳолининг миллий таркиби, турли миллатларнинг ўлка бўйлаб жойлашиши ва сони.

4. Аҳолининг ижтимоий таркибини ўзгариши; Аҳолининг ҳалқ хўжалиги тармоқлари бўйича тақсимланиши. Улканинг меҳнат ресурслари ва улардан фойдаланиш.

5. Ўлкадаги шахарлар ва қишлоқлар, уларни жойланиши. Шахар ахолисининг улуси. Шахарларнинг турлари. Қишлоқларнинг турлари ва тарқалиши.

6. Аҳолининг ўлка худуди бўйича тарқалиши. Ўртacha зичлиги, турлича зичликнинг сабаблари.

7. Аҳолининг маълумотлилиги даражаси. Уларни умумий ахолии сонидаги улуси.

8. Аҳолини қўчиб юриши, уларни сабаблари ва қўчиш йўналиши.

Савол ва топшириқлар

1. Аҳолини қайси фан ўрганади?

2. Аҳоли сони деганда нимани тушунасиз?

3. Ўлкада аҳолининг умумий сони 50000 киши, ўлка майдони 4000 км^2 бўлса, аҳолининг ўртacha зичлигини аниқланг.

4. Ўлкада туғилганлар сони 1438, ўлганлар сони 535 кишини ташкил қиласа аҳолининг табиий ўсишини аниқланг.

5. Қайси ёшларда аёллар ва эркаклар меҳнатга яроқли ҳисобланади?

6. Ўрбанизация деганда нимани тушунасиз?

15. Ўлка шахар ва қишлоқларини ўрганиш

Шахар ва қишлоқлар ахолини зич тўпланган ва асосий яшаш маконидир.

Ҳар қандай ахолии манзилгохи, яъни шахар ва қишлоқлар келиб чиқиши, ривожланиши ва жойланиши билан бошқа жойлардан кескин фарқ қиласи.

Шахарларни ўлкашунослик мақсадларида ўрганишда уларнинг ўзига хос хусусиятларини очиб беришга асосий эътибор берилади. Шахарлар жойлашган мухит, уни архитектураси, кўчаларини тузилиши, саноат корхоналарини, маданий ва майорий обьектларини жойлашиши алоҳида ўрганилади.

Қишлоқларни ўлкашунослик мақсадида ўрганилганда уларнинг сонига, зичлигига, жойланиш шароитига, тузилишига, ихтисослигига, архитектурасига, сув ва энергия таъминотига катта эътибор берилади.

Ўлкадаги шахарлар қуидаги тартибда ўрганилади:

1. Географик жойланиши: математик географик жойланиши, яъни унинг кенглиги, узунлиги, географик координатаси харита ёрдамида аникланади; табиий географик жойланиши, йирик дарёларга, тоғларга, кўулларга, текисликларга нисбатан жойланиши; иқтисодий географик жойланиши – давлат, вилоят, туман марказига, йирик саноат марказларига, транспорт тугунларига нисбатан жойланиши.

Масалан, юқоридаги кўрсаткичларни Андижон вилоятидаги Хонобод шахри мисолида кўриб чиқамиз.

Хонобод шахри Ўзбекистонни энг шарқий чеккасида жойлашган. У деярли 41° шимолий кенглиқда ва 73° шарқий узунликда жойлашган. Хонобод шахри табиий географик жихатдан Қорадарёнинг ўнг қирғофида адир олди террасаларда, Фарғона водийсининг шарқий қисмида жойлашган. Унинг шарқий қисмида Андижон (Кампирровот) сув омбори курилган. Хонобод шахри вилоят маркази Андижондан 50-60 км шарқда жойлашган, Туман маркази Кўргонтепа шахридан 20км масофада жойлашган. Хонобод шахридан темир йўл ўтган, мазкур темир йўл шахарни Андижон, Тошкент шахарлари билан боғлайди. Шахарлардан Бишкек-Ўш автомобил йўли ўтган.

2. Вужудга келиш тарихи, мазкур жойда жойланиш сабаби, номини келиб чиқиши, ривожланиш босқичлари, йирик ва машхур намоёндалар.

Масалан, Хонобод шахри Андижон сув омборини қурилиш муносабати билан Хонобод, Қоробоғиши қишлоқлари ўрнида XX асрнинг 70-йилларида Советобод номи билан ташкил қилинди. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг Хонобод шахри деб атала бошлади. Шахарни ривожланиш босқичлари бевосита Андижон сув омбори ва бошқа саноат корхоналарини барпо этилиши билан боғлиқ. Хонобод шахридан машхур кишилар етишиб чиқсан, Ўзбекистон халқ артисти Соиб Хўжаев Хонободда туғилган.

3. Ахолининг сони ва таркиби. Ахолини ўрганиш тартиби 12§ берилган.

4. Саноатининг асосий тармоқлари. Саноат корхонлари ва уларнинг алоқлари.

5. Уй-жой қурилиши ва шахарни ободонлаштирилиши. Шахар транспорти, алоқа ва савдо тизими, умумий овқатланиш корхоналари, бозорлари, соғлиқни сақлаш муассасалари.

6. Маъориф, маданий оқартув ва саноат муассасалари.

7. Тарихий ва дикқатга сазовор жойлари.

8. Келажакда ривожлантириш истиқболлари.

Қишлоқларни ўрганиш тартиби қўйидаги бандлардан иборат:

1. Қишлоқнинг географик жойлашиши: яқин шахар, туман маркази, йўлларга нисбатан жойлашиши, табиий объектларга нисбатан жойланиши (дарё, сой, кўл, сув омбор, тоғ, текислик ва х.к.);

2. Қишлоқнинг вужудга келиш тарихи, номини мазмуни ва моҳияти;

3. Аҳолисининг сони ва таркиби, қишлоқнинг ишлаб чиқариш бўйича ихтисослашганлиги (марказ, бўлим, фермер хўжалиги);

4. Аҳолининг бандлиги: қишлоқ хўжалигида, ноқишлоқ хўжалигида, овчиликда, балиқчиликда банд аҳоли. Аҳолининг иш жойлари (корхона, муассаса ва х.к.);

5. Аҳолига маданий-маиший ва транспорт хизмат қўрсатиш: болалар боғчалари, мактаблар, касб-хунар коллежлари, маданий оқартув ва томоша ташкилотлари; касалхоналар, тиббий хизмат пунктлари, аптекалар, савдо хизмат пунктлари. Maiший хизмат уйлари, бозорлар, ошхоналар, тамирлаш устахоналари, почта телеграф, телефон, радио ва телевидение, ободонлаштириш, сув таъминоти, газ таъминоти, электр таъминоти, йўллар (темир йўл, автомобиль ва сув йўллари), транспорт воситалари билан таъминланганлиги;

6. Қишлоқнинг тузилиши, кўчалар қиёфаси, кўкаламлаштириш;

7. Қишлоқни келажакда ривожлантириш истиқболи.

Савол ва топшириқлар

1. Ўлкадаги шахарни географик жойланишини тавсифини тузинг.
2. Шахрингиздаги саноат корхоналари жадвалини тузинг.
3. Шахар ёки қишлоғингиздаги дам олиш ва истироҳат боғлари рўйхатини тузинг.
4. Қишлоғингиздаги фермер хўжаликлари жадвалини тузинг.
5. Қишлоғингиздаги маъориф муассасалари жадвалини тузинг.
6. Шахар ёки қишлоғингиздаги транспорт тизимига баҳо беринг.

16. Ўлка хўжалигини ўрганиш

Ўлка хўжалигини ўлкашунослик мақсадларида унинг барча тармоқлари тўла ва ҳар томонлама ўрганилади.

Халқ хўжалиги ўлкадаги барча ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш тармоқларининг йиғиндисидан иборат: саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, алоқа, уй-жой ва майший хўжалик, савдо, соғлиқни сақлаш, маданий-оқартув ва саноат корхоналари. Ўз навбатида юқорида санаб ўтилган ҳар бир тармоқ янада майдароқ тармоқларга бўлинниб кетади. Масалан, саноат қуйидаги тармоқлардан иборат: ёқилғи-энергетика, машинасозлик, химия, қора ва рангли металлургия, ўрмон, озиқ-овқат, тўқимачилик ва х.к.

Қишлоқ хўжалиги қуйидаги тармоқлардан иборат: дехкончилик, сабзовотчилик, боғдорчилик, узумчилик, чорвачилик. Транспорт тармоғи қуйидаги гуруҳларга бўлинади: қуруқлик (темир йўл, автомобиль), ҳаво, сув ва қувур транспорти.

Ўлка хўжалиги қуйидаги тартибда ўрганилади:

1. Ўлканинг ёки жойнинг иқтисодий географик ўрни: яъни уни республика, вилоят, туман марказларига, хомашё базалари, транспорт тизимига, йирик саноат марказларига нисбатан жойланиши.

2. Ўлка хўжалигини ривожланишининг асосий босқичлари, етакчи тармоқлари, ихтисослиги, ўлка иқтисодиётидаги таркибий ўзгаришлар ва силжишлар.

3. Ўлка саноати, унинг таркиби ва ривожланиши, мухим саноат корхоналари, уларнинг хомашё ва энергетика манбаалари, техник иқтисодий кўрсаткичлари, ишлаб чиқариш алоқлари. Ўлкани энергетика таъминоти. Саноатни жойланиши.

4. Ўлка қишлоқ хўжалиги, унинг ривожланиши ва ихтисослашуви. Фермер хўжаликлар ва уларнинг курсаткичлари. Хосилдорлик. Чорвачилик ва унинг тармоқлари (қорамолчилик, қўйчилик, йилқичилик, парандачилик ва х.к.). Қишлоқ хўжалигини техника воситалари билан таъминланганлиги, Шахсий хўжаликлар ва уларни ўзига хос хусусиятлари.

5. Транспортнинг асосий турлари. Ҳозирги транспорт тури ва унинг қиёфаси, асосий юк ва йўловчи ташиш йўналишлари.

6. Ўлкада алоқа хизматини ривожланиши, радио, телевидения, телефон алоқаси билан таъминланганлик даражаси.

7. Ўлкада савдо тизимини ривожланиши, савдо тизимининг тузилиш, бозор, махаллий хомашёларни тайёрлаш, умумий овқатланиш корхоналари.

8. Уй-жой қурилиш ва уни фондини ўсиши, ободонлаштириш ва газ билан таминлашни ривожланиши, махаллий йўловчи транспортини ривожланиши. Тиббий хэмматни ташкил қилиши ва маданий хизмати муассасаларини жойланиши. Дам олиш ва туризм корхоналарини ривожланиши ва уларни жойланиши.

9. Ўлкада ҳалқ маъорифини ривожланиши: таълим муассасалари (мактаблар, касб-хунар коллежлари, Олий ўқув юртлари) ва уларнинг йўналиши.

10. Маданият муассасаларининг ривожланиши: Саройлар, кутубхоналар, музейлар, театрлар, кино-театрлар, спортни ривожланиши, спорт иншоатлари.

11. Ўлкани ривожланиш истиқболи
Олиб борилган тадқиқотлар асосида хисоблаб тузилади. Маълумотлар етарли бўйса ўлкани иқтисодий харитаси тузилади.

Савол ва топшириқар

1. Ҳалқ хўжалиги қандай тармоқлардан иборат?
2. Ўлка ёки яшаш жойингизда ҳалқ хўжалигининг қандай тармоқлари ривожланган?
3. Шахрингизда ёки қишлоғингизда транспортнинг қандай турлари яхши ривожланган?
4. Яшаб турган жойингизда нон ва нон махсулотлари ишлаб чиқарадиган корхоналар жадвалини тузинг.
5. Яшаб турган жойингизда қандай саноат корхоналари мавжуд, уларни жадвалини тузинг.
6. Яшаб турган жойингизда алоқа хизмати борми?

7. Яшаб турган жойингизда қандай қишлоқ хўжалик экинлари этиширилади?

17. Ишлаб чиқариш корхоналарини ўрганиш

Ўлка ёки жойдаги ишлаб чиқариш корхоналарини ўрганиш ўлкашунослик мақсадларида хўжаликни тадқиқ қилишнинг асосий қисмларидан бири хисобланади. Ишлаб чиқариш корхонаси ўлкашунослик мақсадларида асосан ўқув экспурсияларида ва туристик саёҳатларда ўрганилади. Ишлаб чиқариш корхоналари 2 та катта гурухга бўлинади: саноат корхоналари; қишлоқ хўжалик корхоналари.

Саноат корхоналарини ўлкашунослик мақсадларида қуйидаги тартибда ўрганиш мумкин:

1. Корхонанинг барпо этилиш вақти, сабаблари, ривожалнишнинг асосий босқичлари.

2. Корхонанинг иқтисодий географик ўрни; табиий обьектларга нисбатан жойланиши (жой рельефи, сув хавзалари, ўрмонлар, фойдали қазилма конлари ва х.к.); транспорт йўлларига бошқа ахолии манзилгоҳларига ва йирик хўжалик обьектларига нисбатан жойланиши. Хом-ашё манбааларига нисбатан жойланиши.

3. Корхонани қайси вазирликка бўйсимиши: тузилиши; технологик жараёнини ўзига хос хусусияти; технологик жиҳатдан қуролланганлиги ва автоматлаштириш даражаси; корхонани ишлаб чиқариш алоқалари; фантехника ютуқларини қулланилиши.

4. Корхонани ихтисослашуви ва уни асослаш; маҳсулот турлари; фойдаланадиган хом-ашё, ёқилғи ва материаллар турлари ва уларни тежаш; электротехника таъминоти; чиқиндилардан фойдаланиш.

5. корхонадаги ишчилар сони ва уларни меҳнат категориялари, касблар ва малакалар бўйича таркиби; ишчиларни маълумотлик даражаси; меҳнат ва ҳаёт шароити, ва уларни яхшилаш чоралари.

6. меҳнат унумдорлигини ўсиши; маҳсулот сифатини ошириш ва тан нархини пасайтириш.

7. Корхонани ривожлантириш истиқболлари.

Кишлоқ хўжалик корхоналари қуйидаги тартибда ўрганилади:

1. Қишлоқ хўжалик корхонасини (фермер хўжалиги) вужудга келиш вақти ва сабаблари. Табиий шароитининг ўзига хос хусусиятлари. Табиий ва иқтисодий обьектларга нисбатан географик жойланиши: текисликда, ёнбағрида, сув айирғичда, водийда, ботикда, террасада, ёйилмада жойланиши; йўлларга (асосий, иккинчи даражали, темир йўллар ва х.к.) ва ахоли пунктларига нисбатан жойланиши.

2. Қишлоқ хўжалик корхонасининг ўлчамлари: экин майдони, ахолиси ва унинг зичлиги (1km^2 га)

3. Фермер хўжалигининг ер фонди, уларни ўлчамлари ва турлари. Фойдаланилаётган ерлар; яхшиланган ерлар (суғориш, куритиш, шўр ювиш, жарларни текислаш).

4. Фермер хўжалини ихтисослашуви(дон, сабзавот, техника экинлари, боғдорчилик, узумчилик).

5. Чорвачиликка ихтисослашгавн фермер хўжаликлари: ихтисослашуви (корамолчилик, қўйчилик, эчкичилик, йилқичилик, парандачилик ва х.к). Ем-хашак таъминоти.

Савол ва топшириқлар:

1. Ишлаб чиқариш корхоналари қандай гурухларга бўлинади?
2. Саноат корхоналарини ўлкашунослик мақсадларида ўрганиш тартибини аниқланг?
3. Ўлкангиздаги саноат корхоналари жадвалини тузинг?
4. Яшаш жойингиздаги фермер хўжаликлари жадвалини тузинг. Жадвалда уларни ихтисослиги ва экин майдонини кўрсатинг?

18. Транспорт корхоналарини ўрганиш

Транспорт корхоналарини ўрганиш ўлкашунослик тадқиқотларида муҳим аҳамиятга эга. Чунки туристик саёҳатларда тадқиқот ишларининг муваффақиятли чиқиши транспорт йўлларини жойланиши ва улардан экспедиция аъзоларини қандай фойдаланиш даражасига боғлиқ.

Транспорт корхоналари қуруқлик, сув, ҳаво, қувур турларига бўлинади.

Қуруқлик транспорти ўз навбатида қуйидаги гурухларга бўлинади: темир йўл автомобиль.

Транспорт корхоналари ўрганилганда қуйидаги холатларга эътибор берилади.

1. Табиий шароитни транспорни турли хилларга таъсири. Текислик, тоғлар, қумлар, дарёлар, ботқоқлар, ўрмонлар ва бошқа табиий шароитлар транспорт корхоналарини ривожланишига турлича таъсир кўрсатади.

2. Транспорт корхоналарига тарихий-географик тавсиф бериш. Бунда қуйидагилар эътибор берилади:

-транспорт корхоналарини қурилиш тарихи ва уларни сабаблари;

-транспорт корхоналарини иқтисодий вазифалари. Мазкур вазифалар халқ хўжалигини турли тармоқлари орасидаги алоқаларни амалга оширишда намоён бўлади. Масалан, юкларни ташиш, йўловчиларни ташиш;

-транспорт корхоналарини ташиш вазифалари, юкларни бир транспорт туридан иккинчи транспорт турига ортишдан иборат. Масалан, кемалардан, поездлардан, поездларга, автомобилларга ва х.к.;

-транспорт корхоналарининг техник вазифалари ҳаракатдаги транспорт воситаларини техник таъминотини амалга оширишдан иборат:

Транспорт корхоналарини ўрганишни темир йўл станциялари мисолида кўриб чиқамиз.

Бажариладиган вазифаларга кўра темир йўл станциялари ва тугунлари қуидаги турларга бўлинади:

1. Муракаб тугунлар. Уларнинг вазифалари турлича бўлади. Ҳар бир тугун алоҳида вазифаларни бажарадиган станцияларга бўлиниб кетади.

2. Иқтисодий вазифаларни бажарувчи станциялар ва тугунлар. Улар қуидаги гуру ҳларга бўлинади:

- саноат марказининг тугунлари ва станциялари;
- тоғ-кон саноатига хизмат қилувчи станциялар;
- саноат ва қишлоқ хўжалиги билан боғланган станциялар;
- асосан қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган станциялар.

3. Техник вазифаларни бажарадиган станциялар. Бунга локоматив ва вагонлар деполари бор станция ва тугунлар киради.

4. Курортга хизмат қилувчи станциялар.

5. Ҳалқаро савдо ва маданий алоқаларга хизмат қилувчи станциялар.

6. Шаҳар атрофида йўловчи ташувчи станциялар.

Темир йўл станциялари қуидаги тартибда ўргаилади:

1. Темир йўл станциясининг географик жойланиши. Станция атрофидаги йўллар, йўллар сони ва йўналишини тавсифини тузиш.

2. Станциядаги иншоатлар ва уларнинг вазифалари.

3. Платформалар, уларнинг вазифалари ва ўлчамлари.

4. Станция атрофидаги темир йўллар, рельслар, уларни ёғочли ёки бетонли шпалларга ётқизилиши ва уларни мустаҳкамланиши, рельсларини ўлчамлари.

5. Станция дарвозаси ва унинг аҳамияти.

6. Йўловчи ва юк ташийдиган поездларни шакллантиришни ташкил қилиш.

7. Станцияларнинг иш фаолияти: поездларни қабул қилиши ва жўнатиш, юкларни саклаш ва бериш ишларини ташкил қилиш.

8. Юкларни қабул қилиш ва жўнатиш, юклаш ва юк тушириш ишларини ташкил қилиш. Ишларни механизациялаш даражаси.

9. Станцияга келаётган ва станциядан кетаётган асосий юк тури.

10. Йўловчи оқими ўлчамлари. Келаётган ва кетаётганлар сони.

11. Станция ишчи ходимлари. Мутахассисликлар бўйича таркиби.

Хизматчиларнинг умумий сони.

12. Маданий-оқартирув муассасалари.

13. Корхонанинг ривожланиш тарихи.

Савол ва топшириқлар:

1. Транспорт қандай турлар бўлинади?
2. Куру клик транспорт турлари ҳақида гапириб беринг?
3. Яшаб турган жойингизда қандай транспорт корхоналари бор, уларни тавсифини тузинг?

4. Яшаб турган жойингизда йўлларни қандай турлари бор?
5. Яшаб турган жойингиздаги транспорт корхоналарини вужудга келиш тарихини аниқланг ва тавсифини тузинг?

19. Тарихий ўлкашунослик, унинг мазмуни ва аҳамияти

Ўлка тарихини умумий ўлкашуносликнинг тармоғи бўлган тарихий ўлкашунослик ўрганади.

Тарихий ўлкашуносликни иккита муҳим хусусияти мавжуд: тарихий ва маданий ёдгорликларида моддийлашган тарихий ёдгорликларни маълум бир жойда жойлашуви ва уларни ўртача фаоллиги.

Демак, ўлка тарихи илмий тарихий билимларни ўрганиш соҳаси эмас, балки ўлкашуносларни ҳам ўрганиш обьекти ҳисобланади. Чунки, ўлкашунослик тадқиқотларида ўқувчилар ҳам, талабалар ҳам, катта ёшдаги тадқиқотлар ҳам ўлка тарихини ва тарихий ёдгорликларини чукур ва ҳар томонлама ўрганишади.

Тарихий ўлкашунослик мактабда, касб-хунар коллежларида ўқувчиларни шахс сифатида шаклланишида муҳим роль йўнайди. Тарихий ўлкашунослик тадқиқотларида ўқувчилар қуидаги фаолиятларни амалга оширишади.

Ўлкашуносларни билиш фаолияти. Мазкур фаолият фаолият давомида ўлкашунослар ўлка тўғрисидаги алоҳида тарихий воқеалар ва маълумотлар қида билимларга эга бўлишади.

Мазкур фаолият маънавий йўналишга эга ва турли хил мураккабликка эга бўлган даражалардан иборат. Масалан, ўлка ҳақида оддий билимлардан тортиб экспедициялардан олинган мураккаб билимларга эга бўладилар.

Ўзгартирувчи фаолияти. Мазкур фаолият давомида амалий-манавий қадриятлар барпо қилинади (кўргазмалар, тарихий ўлкашунослик бурчаклари, мактаб музейлари, мемориал тахталарни ташкил қилиш).

Қадриятларга йўналтирилган фаолият ҳам асосан маънавий хусусиятга эга. Мазкур фаолият натижасида ҳар қандай шахс ўзи учун ва жамиат учун у ёки бу тарихий маълумотларни, воқеаларни, кишиларни қаҳрамонлигини аҳамиятини англайди. Қадриятларга йўналтирилган фаолият маънавий қадриятларни ишлаб чиқарувчи шаклида а уларни истеъмолчиси сифатида ҳам намоён бўлади. Масалан, урф-одатларни авлоддан-авлодга ўтиши. Бунда ката авлод маънавий қадриятларни ишлаб чиқади, ёш авлод эса уни истеъмол қиласди.

Мазкур фаолият ўлка тарихи ҳақида янги билимларни олиш жараёнида жуда катта аҳамиятга эга бўлади. Ўлка тарихи ҳақида топилганлар қандай янги маълумот ўлкага қидаги янги билим ҳисобланади.

Коммуникатив фаолият ўлкашуносларда ўзаро алоқа , муносабат. Кўникма ва малакаларни шакллантиради ва ривожлантиради. Ҳаётни ҳар қандай босқичида мустақил равишда шахсий алоқаларни ўрнатишга имкон беради.

Юқорида келтирилган тарихий-ўлкашунослик фаолиятининг ҳамма турлари бир-бири билан чамбарчарс ўзаро боғланган ва яхлит фаолият тури сифатида намоён бўлади. Масалан, мактабда ёки жойда ўлкашунослик музейини ташкил қилиш давомида мемориал тахта ўрнатиш ўзгартириш фаолиятига киради, уни ўрнатиш учун янги билимлар олиш билиш фаолиятига киради, мазкур билимлар ичидан энг муҳимини танлаб олиш қадрият фаолиятига, шахслар билан бўладиган мулоқотлар эса коммуникатив фаолиятга киради.

Ўлка тарихи ўлкашуносликнинг мураккаб фаолиятига киради. Бунда тарихий материалларнинг хажми катта, катта тарихий даврни ўз ичига олади.

Тарихий ўлкашуносликнинг асосий обьектлари бўлиб қуидагилар ҳисобланади:

- ўлканинг қадимги даврлардаги тарихий воқеалари;
- ўлкада ўрта асрларда содир бўлган тарихий воқеалари;
- ўлкани мустамлака йилларидағи тарихий воқеалари;
- ўлка археологик шароити;
- ўлкани этнографик шароитини ўрганиш.

Ўлкашуносликдаги археологик йўналиш жойдаги ёки ўлкадаги археологик ёдгорликлар ўрганилади. Археологик ёдгорликларни жойланиши, сақланиш шароити, тури аниқланади. Топилган моддий ашёлар асосида ўлкани қадимги тарихи тикланади.

Этнографик ўлкашуносликни обьекти бўлиб, ўлканинг маданий ва турмуший хусусиятлари ҳисобланади.

Савол ва топшиқлар:

1. Тарихий ўлкашунослик нималарни ўрганади?
2. Тарихий ўлкашунослик тадқиқотларида қандай фаолиятлар ажратилади?
3. Билиш фаолиятида қандай ишлар амалга оширилади?
4. Қадриятларга йўналтирилган фаолиятнинг мақсадлари нималардан иборат?
5. Коммуникатив фаолият деганда нимани тушунасиз?
6. Тарихий ўлкашуносликнинг обьектлари нималардан иборат?
7. Археологик ўлкашуносликда қандай тадқиқот ишлари амалга оширилади?

20. Тарихий ва маданий ёдгорликларни ўрганиш

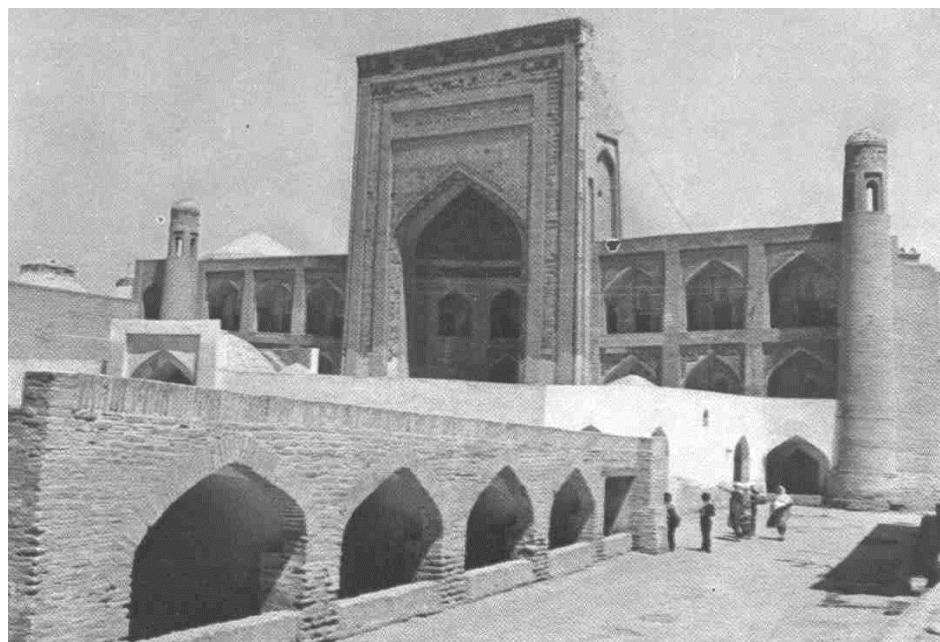
Ўлкадаги тарихий ва маданий ёдгорликлар ўлка тарихини ўрганишда муҳим моддий далиллар бўлиб хизмат қиласди.

Маданий ёдгорликлар- бу ижтимоий воқеалар қаторига киради ва ижтимоий ривожланиш жараёнини акс эттиради. Маданий ёдгорликларда тарихий воқеаларнинг излари сақланиб қолган бўлади, улар қадимги авлодлар ҳақида маълумотлар беради.

Маданий ва тарихий ёдгорликлар давлат томонидан қуриқланади ва мухофаза қилинади ва улар қуйидаги турлардан иборат.

Тарихий ёдгорликларга иншоатлар, бинолар, тарихий жойлар ва предметлар киради. Улар ўлкадаги муҳим тарихий воқеалар билан боғланган бўлади. (27-расм).

Археология ёдгорликларига шаҳар ва шаҳарчалар, қадимги ахолии манзилгоҳлари, қалъалар, ишлаб чиқариш, каналлар, йўллар қолдиқлари, қадимги қабрлар, тошдан ясалган буюмлар, қоядаги расмлар, қадимги

27-расм. Иchanқalъa.

предметлар, қадимги ахоли яшаган жойларни тарихий ва маданий қатламлари киради.

Архитектура ва шаҳарсозлик ёдгорликлари архитектура ансабллари ва комплекслари, тарихий марказлар, кварталлар, майдонлар, кўчалар,

шаҳарларни қадимги қисмлари, фуқаро, саноат, ҳарбий, диний архитектура, халқ санъати қолдиқлари киради. Албатта улар билан боғлиқ бўлган манументал тасвирий, амалий-декоратив, табиий ландшафт асарлари ҳам киради.

Санъат ёдгорликларига манументал, тасвирий, амалий-декоратив ва бошқа санъат асарлари киради.

Хужжатли ёдгорликларга давлат хужжатлари, ёзма ва чизма хужжатлар, кино фото хужжатлар, овоз ёзилган тасмалар, қадимги қўл ёзмалар, архивлар, мусиқа ва фольклор, нодир китоблар киради.

Келиб чиқишига кўра тарихий ёдгорликлар икки гуруҳга бўлинади: замонавий тарихий ёдгорликлар; тарихий воқеаларни абадийлаштириш мақсадида яратилган ёдгорликлар.

Замонавий ёдгорликларга қўйидагилар киради:

- ёзма ва нашрий хужжатлар- йилномалар, қонуний хужжатлар, ёрлиқлар, актлар, протоколлар, жиноий-қидирув материаллари, ҳисботлар, билдиригилар, статистик маълумотлар, ёзишмалар, матбуот, варакалар, шахсий хужжатлар ва х.к.
- ҳақиқий фоторасмлар, хужжатли кинокадрлар, ёзиб олинган овозлар;
- моддий ёдгорликлар (предметлар-меҳнат куроллари, ҳунармандчилик ва саноат буюмлари, турмуш буюмлари, куроллар, кийимлар, тақинчоқлар, тангалар, муҳрлар, амалий санъат асарлари, тарихий воқеа иштирокчиларининг шахсий нарсалари (орденлар, медаллар, шахсий қуроли, байроқ ва х.к., граждан ва ҳарбий техника предметлари;)
- тарихий жойлар (халқ оммасининг чиқиши, намойишлар бўлган, уруш бўлган ва машҳур кишилар кўмилган жойлар);
- турли хил иншоатлар: гидротехник (тўғонлар, шлюзлар, каналлар); ҳарбий инженерлик (кремллар, қалъалар, бистионлар, хандаклар, акоплар, деворлар, ертўлалар, мудофаа чизиги, миноралар ва х.к.).

Тарихий ёдгорликларнинг иккинчи турига қўйидагилар киради мемориал комплекслар, алоҳида ёдгорликлар, манументлар, бюстлар, обелисклар, мемориал тахталар; архетектура иншоатлари, никрополлар, шоншуҳрат баландликлари.

Этнографик ёдгорликлар халқнинг этник ва маданий ҳаёти жараёнларини акс этдиради. Этнография бу тарих фанининг тармоғидир. Мазкур фан этнографик ёдгорликларни тадқиқ қилиш асосида қабилалар, халқлар ва миллатларнинг келиб чиқиши, тарқалиши, улар маданияти ва турмушини ўиза хос хусусиятларини, тарихий ва маданий-ҳаётий алоқаларини ўрганади.

Этнографик ёдгорликлар қўйидаги гуруҳлар бўлинади:

- манзилгоҳлар, уларни ташқи қўриниши, уйлари, турли хил иншоатлар, кундалик ҳаёт предметлари;
- меҳнат қуроллари ва махсулотлари;
- кийимлар ва тақинчоқлар;
- ҳунармандчилик ва халқ амалий санъати предметлари;

-диний маросимлар, урф-одатларда ишлатиладиган предметлар.

Үлка тарихини ўрганиш тадқиқод мақсади ва вазифаларидан келиб чиқиб турлича билиш мумкин, ҳар бир тадқиқот тuri маълум бир тартибда олиб борилади. Ўлкашунослик мақсадларида кўпинча маълум бир кўчани, мавжени ёки қишлоқни тарихи ўрганилади. Алохида кўчани тарихини ўрганиш қуидаги тартибда олиб борилади:

- кўчанинг ёки мавзенинг номи, келиб чиқиш тарихи;
- мазкур кўчада содир бўлган тарихий воқеалар;
- кўчанинг қурилиш тарихи ва ривожланиш истиқболи;
- кўчада, қишлоқда ёки мавзеда жойлашган саноат корхоналари ва турли хил ташкилотларни вужудга келиш ва ривожланиш тарихи;
- айрим бинолар ва иншоатлар тарихи;
- мазкур кўчада яшаган ёки яшаётган машҳур ва донгдор кишилар биографияси;
- кўчада жойлашган тарихий ва маданий ёдгорликлар.

Савол ва топшириқлар:

1. Тарихий ёдгорликларга нималар киради?
2. Маданий ёдгорликлар деганда нимани тушунасиз?
3. Архитектура ансанбллари ва комплекслари қандай ёдгорликларга киради?
4. Хужжатли ёдгорликлар нималардан иборат?
5. Келиб чиқишига кўра тарихий ёдгорликлар қандай гуруҳларга бўлинади?
6. Замонавий ёдгорликларга нималар киради?
7. Моддий ёдгорликлар деганда нимани тушунасиз?

21. Археологик тадқиқотлар ўтказиши

Археология тарих фанининг асосий тармоқларидан бири ҳисобланади. Мазкур фан инсониятни қадимги тарихини ёзма манбалар кенг тарқалган давргача бўлган қисмини ўрганади.

Инсониятни қадимги тарихини археология фани қадимги манзилгоҳларнинг, қалъаларнинг, уйларнинг, устахона ва ишлаб чиқариш корхоналарининг, ибодатхоналар ва дағн қилиш иншоатлари қадимги расмлар қолдиқлари асосида ўрганади. Мазкур ёдгорликлар археологик қидирув ва қазилмалар ёрдамида ўрганилади.

Археологик тадқиқотлар иккита катта гуруҳга бўлинади:

- дала ишлари. Далада асосан археологик қидирув ва қазиш ишлари охирида хисобот ёзилади. Мазкур хисоботлар тарихий манбаа ҳисобланади;
- тадқиқот жараёнида олинган маълумотларни тахлил қилиш ишлари.

Археологик тадқиқотларнинг асосий манбаи бўлиб археологик ёдгорликлар ҳисобланади.

Археологик ёдгорликларга қуидагилар киради: қадимги одамларни манзиллари; қадимги одамларни доимий турар жойлари; қадимги шахарчалар, шахарлар, қалъалар ва сақланиш жойлари; шахталар; устахоналар, қадимги қабрлар; ибодат жойлари ва бинолари; қоялардаги

расмлар, тасвирлар ва ёзувлар, қадимги иншоатлар (кўприклар, тўғонлар, каналлар, қудуклар), хазиналар (тангалар, турли хил тақинчоқлар).

Археологик қидирув ишлари далада олиб бориладиганасосий тадқиқот ишлари хисобланади. Археологик қидирув ишлари тугагандан сўнг археологик қазиш ишлари олиб борилади.

Археологик қидирув ишларининг асосий мақсадларидан бири жойдаги барча археологик ёдгорликларни ишлардан иборат.

Одатда бундай кенг қамровдаги археологик қидирув ишлари жойда иирик қурилиш ишларини бошланиш муносабати олиб бориладиган (ГЭС, саноат корхонаси, милиорация ишлари ва х.к.).

Ўрта Осиёда қадимги одамлари манзилларини қидириш қадимги суғориш тизимлари тарқалган жойларда олиб борилади. Чунки кўпгина қадимги манзилгоҳлар суғориш тизимлари бўйлаб жойлашади.

Археологик ёдгорлик топилган тақдирда у қуйидаги тартибда ўрганилади: ёдгорликнинг махаллий номи; ёдгорлик топилган жойнинг номи; ёдгорликн географик жойланиши (энг яқин қишлоқ, дарё, кўл, йўл, топографик пункт ва х.к. нисбатан жойланиши). Ҳар бир ореинтиргача бўлган азимут берилади; ёдгорликнинг ўлчамлари аниқланади; маданий қатламни тарқалиш чегараси аниқланади; ёдгорликнинг ҳозирги ҳолати тасвирланади; маданий қатламидан ўра кавланади ва унда учраган топилмалар ҳар бир 20см қатламдан олинади; ёдгорлик топилган жойнинг кўз билан чамалаб плани олинади.

Ахоли манзилларини археологик овлаш далада олиб бориладиган асосий археологик иш хисобланади.

Манзилларда кавлаш ишлари олиб боришдан олдин аниқ бир обьект танлаб олинади. Кавлашни бошлашдан олдин тадқиқ қилинадиган ёдгорлик жойлашган жойнинг плани тузилади.

Катта ёдгорликлар қатор кузатиш ишлари натижасида тадқиқ қилинади. Қазиш 100m^2 майдонда олиб борилади. Қазиладиган жой томонлари 2 м дан бўлган квадратларга бўлинади. Шундай қилиб ҳар бир қазиш 25 та квадратдан иборат бўлади. Квадратлар шимолдан жануб томон рақамланади, ғарбдан шарққа томон эса харфлар билан белгиланади.

Шундан сўнг тадқиқод ишлари қуйидаги тартибда олиб борилади:

1. Қазиш жойидан чуқурликни ўлчаш учун нуқта танланади. Мазкур нуқтадан қазиш ишлари бошлангунга қадар барча квадратларнинг бурчакларини чуқурлиги аниқланади. Шундай қилиб қазилма бўладиган жой юзаси макронивелерланади. Қазиш ишлари бошланишдан аввалги жой юзаси ҳозирги жой юзаси деб аталади.

2. Ҳар бир қатлам учун план тузилади ва унда аниқланган топилмалар белгиланади ва иншоатнинг қолдиқлари чизилади. Топилмалар рақамланади ва уларнинг рўйхати плannинг ён томонига ёзиб қўйилади. Ҳар бир топилма қайси квадратдан ва қайси чуқурликдан топилгани ёзиб қўйилади.

3. Ҳар бир топилма ўралади, этикетка ёпиштирилади, этикеткадан ёдгорликнинг номи, йили, рақами, квадрат рақами, чуқурлиги ёзиб қўйилади.

4. Квадратлар орасида ҳажми 20 см бўлган деворлар қолдирилади. Улар ёрдамида қазилма жойини стратиграфияси аниқланади. Кундалиқда ҳар бир қатламнинг тавсифи берилади.

Қабрлар қуйидаги тартибда ўрганилади: (28-расм).

1. Қабр топилган жой плани тузилади. Топилган қабр плани жуда ҳам тўла бўлиши, ҳар бир рельеф элементи тасвириланган бўлмоғи лозим. План доимий ореинтируларга боғланган бўлиши, уфқ томонларга нисбатан жойланиш аниқланган бўлмоғи, қабр номи жойлашган туман ва вилояти ёзилган этикетга ёки тахтача бўлмоғи лозим. Қабр плани одатда 1:20 ёки 1:40 масштабда тузилади.

2. Қазиш ишлари бошланишдан олдин, қидиув зовури ковланади. Қидиув зовурининг кенглиги 2м бўлади. Қидиув зовури ўлчами 2x2м бўлган квадратларга бўлинган бўлади. Квадратлар рақамланади. Мазкур зовурлар планда тасвириланади. Агар қабр каръер билан бузилган бўлса зовурни каръер девори бўйлаб қазилади. Каръер деворида қадимги қабрнинг қолдиқлари кўриниб туриши мумкин. зовур қабрнинг лахатини кўриш чукурлигигача ковланади.

3. Қабр лахати топилгандан сўнг квадратсимон чукур қазилади (ўлчами 2x2м) ва ҳар квадарт рақамланади. Чукурлик қазилаётган жойдан қабр топулгунча қатламлар ковлаб олинади. Шундан сўнг қабрдаги алоҳида дафналар тадқиқ қилинади. Қадимги қабристонлардаги қабрлар орасидаги жойлардан кўпинча қадимги иншоатлар қолдиқлари топилади. Улар асосан қабр тўсиқлари, назр қилинган нарсалар қолдиқларидан иборат бўлади. Уларнинг барчаси қабр планига туширилиши лозим.

4. Қабрни очиш жараёни тўла ва ҳар томонлама кундалиқда ёзилиши лозим. Қабр чизмасида қабр лахатнинг чегаралари туширилиши зарур, лахатнинг тубида эса дағн қилинган одам суюклари ёки суюклар тўплами тасвириланади. Одатда дағн қилишда жуда кўп жихозлар ҳам кўмилади. Уларнинг кийимларнинг металл қисимлари ва алоҳида буюмлардан иборат бўлади. Чизмада ҳар бир топилманинг жойи белгиланади ва рақамланади.

Лахатдан барча топилмалар олингандан сўнг, дағн қилинган одамнинг суюклари олинади, агар у жуда яхши сақланган бўлса палеоантропологларни берилади. Ҳар бир суюкни тадқиқ қилиш давомида у албатта фото расмга олиниши лозим. Ҳар суюкни расмга олаётганда суюк ёнига «Шимол-жануб»ни кўрсатадиган рейка қўйилиши лозим.

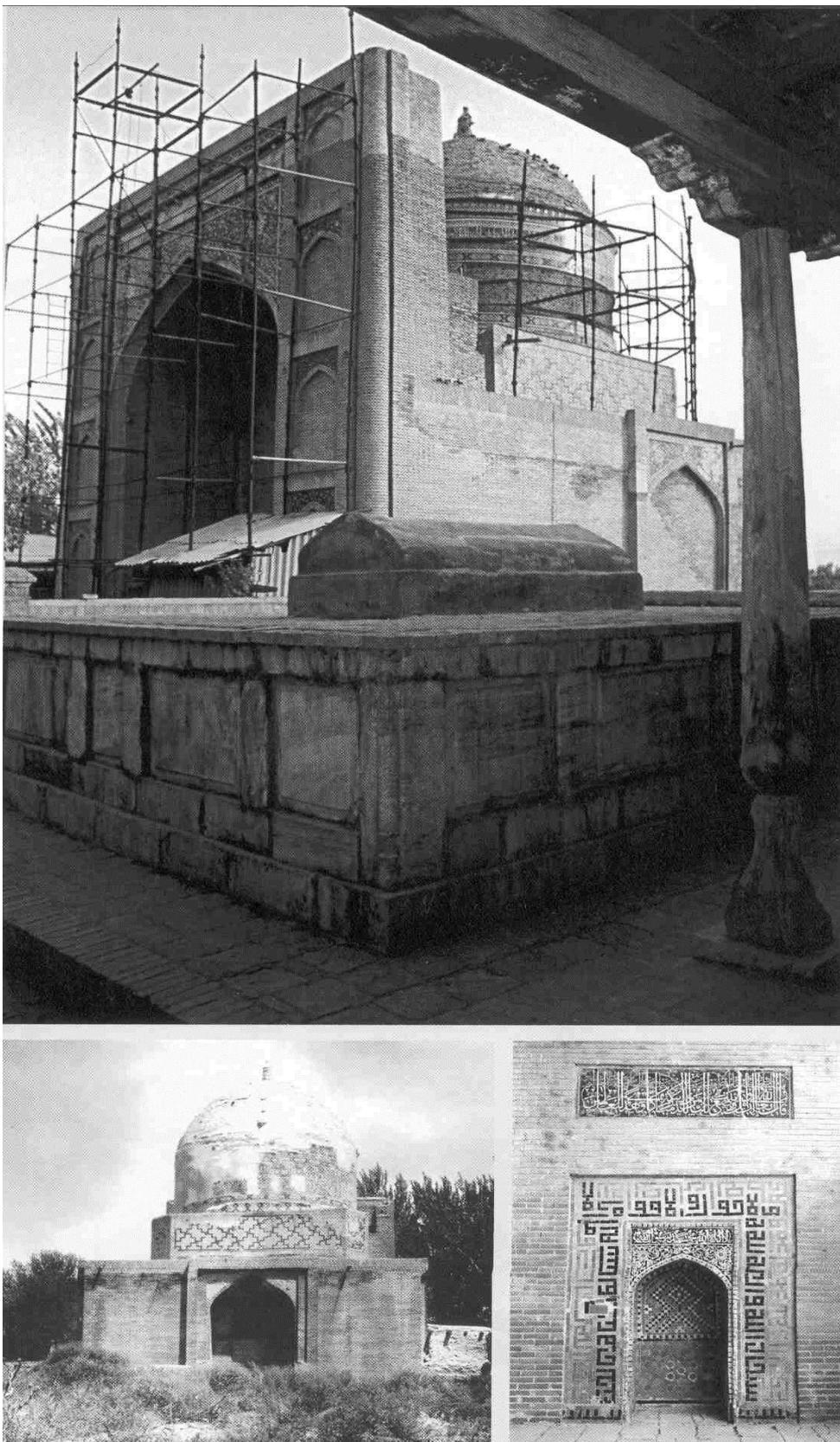
5. Қўргонли қабрлар бронза давридан ўрта асрларни охиригача бўлган даврларда кенг тарқалган. Қўргонли қабрлар қуйидаги тартибда ўрганилади:

- дастлаб қўргонли қабрларни планини тузиш лозим. Планда қўргонли қабрларнинг сони ва ўлчамлари кўрсатилган бўлмоғи лозим;

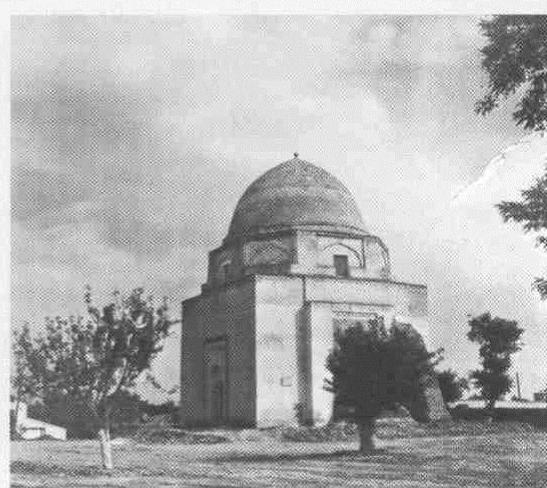
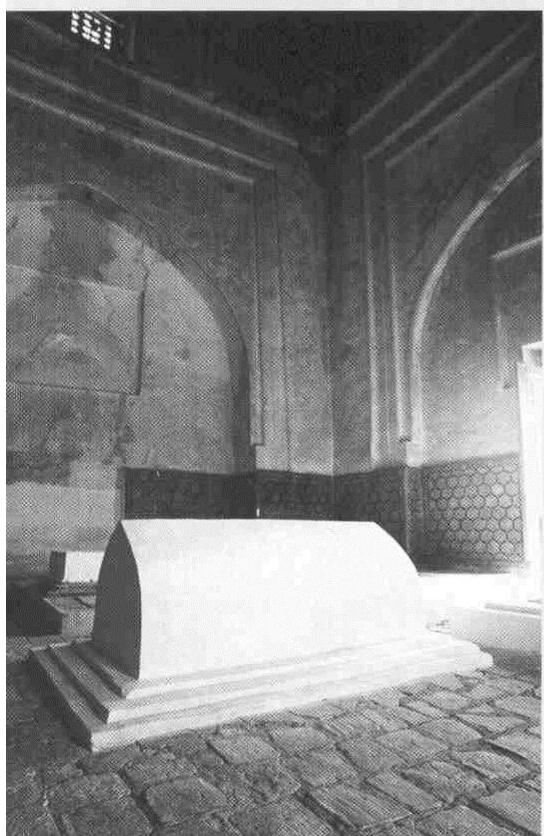
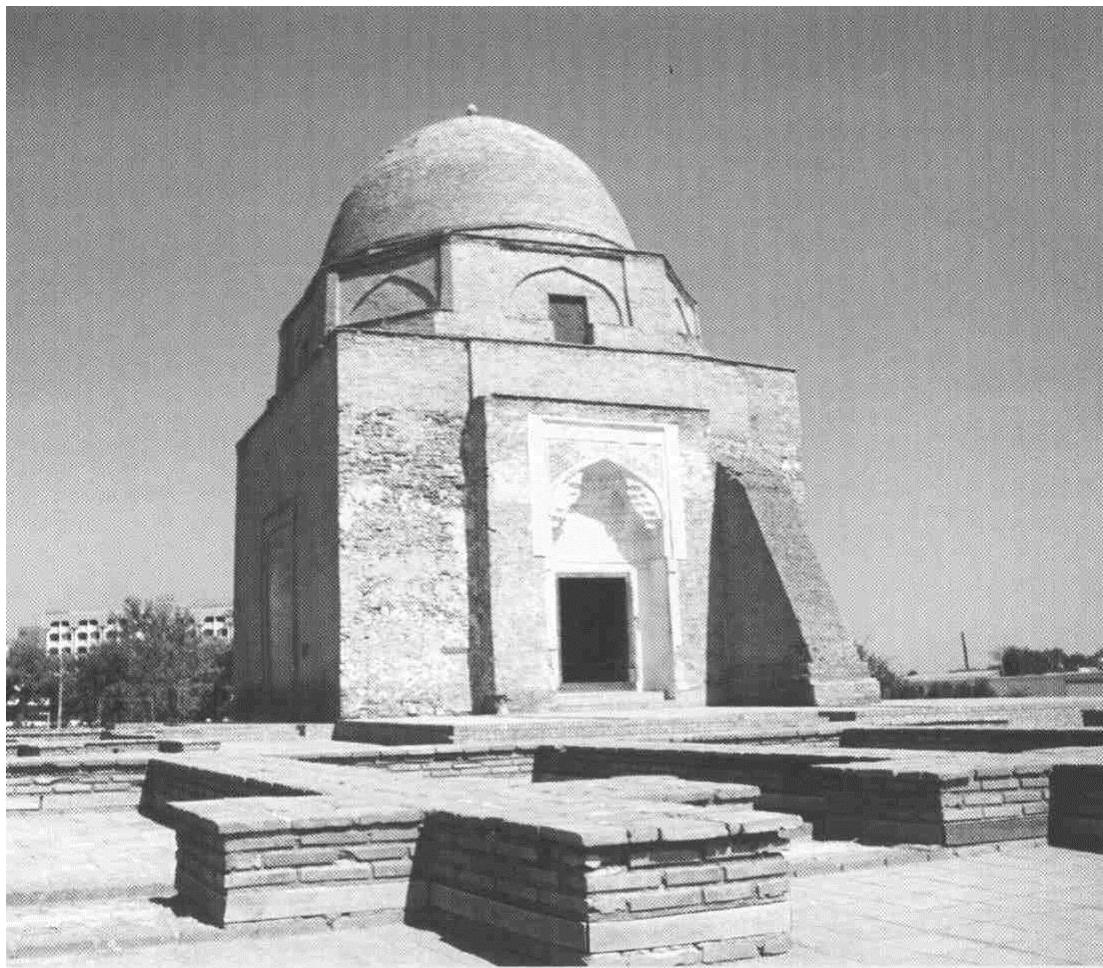
- ҳар бир қўргоннинг диамметри аниқланади ва қўргон атрофидаги хандак ёки зовурнинг (агар бўлса) тасвири туширилади. План уфқ томонларга нисбатан ореинтирулана;

- Ҳар бир қўргоннинг қазиш ишлари унинг тепасидаги тупроқни тадқиқ қилиш билан бошланади. Агар қўргонни планни 1:500, 1:1000 масштабда тузилган бўлса, текширилаётган қабр плани 1:30, 1:50 масштабда тузилади.

Қазишишлари бошланишдан олдин қўргоннинг тепаси (энг баланд жойлари) аниқланади, ва мазкур нуқтага нисбатан барча чуқурлик ўлчовлари олиб борилади.

28-расм. Самарқанд. Хўжа Абу Берун мажмуаси. XVII аср.

29-расм. Самарқанд. Рухобод (Шайх Бурхониддин Сағаржий)
мақбараси. XVаср.

- Кўрғон устидаги лахат ва ундағи топилмалар аниқлангандан сўнг, лахат плани 1:10 масштабда тузилади. Ушбу планга лахатдаги одам суюги ва унинг нарсалари туширилади. Лахатдаги одам суюги уфқ томонларига нисбатан ореинтиранган бўлмоғи лозим;

- агар қўрғон остидаги лахатда мурда кудирилган бўлса, планда у кўрсатилган бўлиши лозим (мурда лахатдами ёки бошқа ерда куйдирилганми), куйган суюклар тўпланган жой, ҳок солинган идиш, ва жихозлар ҳам планда тасвириланади.

Юкорида қабрларни археологик ўрганишни умумий методик томонлари берилади. Аслида ҳар бир археологик ёдгорлик алоҳида ёндашишни талаб қиласди.

Ўлка тарихини ўрганиб бўлгандан сўнг, хисобот тузилади (29-расм). Мазкур хисоботда қўйидаги ҳолатлар ҳисобга олиниши зарур:

1. Ўлка ёки маҳаллий жой тарихи мамлакатдаги тарихий воқеалар билан қандай боғланган ва лурани умумтарихий жойларини ўрни ва ахамияти қандай.

2. Ўлка ёки жой тарихидаги воқеалар ва далиллар қандай ўзига хос хусусиятларга эга, уларнинг ўзига хос хусусиятлари нималарда намоён бўлади. Мазкур масала умумдавлат миқиёсидаги тарихий воқеаларни ўзига ёки маҳаллий жой тарихидаги тарихий воқеалар билан солишириш асосида ҳал қилинади.

3. Ўлка ёки жой тарихидаги ўзига хослигини қандай омиллар, сабаблар ва шароитлар билан асослаш мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Археология фани нимани ўрганади?
2. Археология қайси даврдаги тарихий воқеаларни ўрганади?
3. Археология фани инсоният тарихини нималар асосида ўрганади ва аниқлайди?
4. Археологик тадқиқотлар қандай қисмлардан иборат?
5. Археологик ёдгорликлар қандай гурухларга бўлинади?
6. Археологик қидирув ишларининг мақсади нималардан иборат?
7. Археологик кузатиш ишлари қачон бошланади?
8. Археологик ёдгорликлар қандай тартибда ўрганилади?
9. Қадимги қабрлар қандай ўрганилади?
10. Яшаб турган жойингизда археологик ёдгорликлар бўлса уларни тавсифини тузинг?

22. Санъат ўлкашунослиги

Ўлка ёки жойининг санъатини ҳамда ҳалқ хунармандчилигини ўрганиш умумий ўлкашуносликни ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Санъат

ёдгорликларида мамлакатнинг замонавий ва қадимий тарихи акс этган бўлади.

Одатда архитектура ва скульптура ёдгорликлари тарихий ўлкашунослик обьекти сифатида ҳам қаралади. Бу ҳам санъат ўлкашунослигининг тарихий ўлкашунослик билан чамбарчас боғлиқлигини ифодалайди. Маълум ёдгорликлар ўлкашуносликни бир неча тармоғини обьекти бўлиши мумкин. Масалан, ўймакорлик ва наққошлиқ санъати, мемориал скульптури бир пайтни ўзида ҳам тарихий ҳам санъатшунослик ўлкашунослик обьекти бўлиб, бадиий хунарманнандчилик маҳсулоти санъатшунослик ва иқтисодий ўлкашуносликни обьекти бўлиб хисобланади.

Санъат ўлкашунослиги обьектларини барчасини иккита катта гурухга бўлишимиз мумкин:

- ҳақиқий мустақил қимматга эга бўлган санъат асарлари. Ушбу соҳада ўлкашунослик вазифаси қуйидагилардан иборат: ёдгорликларни ўзини ўрганиш; унинг қийматини аниқлаш; уни ўлка бадиий маданияти тарихидаги ахамиятини очиб бериш;

- санъат намоёндалари ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ бўлган ёки уларни асарларида акс этган эсталик жойлар. Мазкур йўналишда ўлкашуносларни асосий вазифаси ўлкани ижтимоий ва маданий ҳаёти нуқтаи назаридан бадиий меросни ўрганишдан иборат.

Мазкур икки обьект ҳам икки томонлама кўрилиши мумкин. Биринчидан ўлка тарихи ва маданияти бўйича билимлар манбаи сифатида. Иккинчидан санъатни ўзи, уни тарихий ривожланиши ва ахамияти ҳақидаги билимлар манбаи. Чунки санъат ёдгорликлари тарихий, илмий қимматдан ташқари бадиий ахамиятга ҳам эга (30-расм).

Шу хусусияти билан санъат ўлкашуносликнинг бошқа тармоқларидан кескин фарқ қиласди. Шунинг учун санъат ўлкашунослигини ўрганиш предмети бўлиб қуйидагилар хисобланади:

- ўлка бадиий ҳаётини ўзига хос хусусиятларини ўрганиш;
- маҳаллий санъат ёдгорликларини ўрганиш;
- маҳаллий рассомларни ижодини ўрганиш;
- ўлка ёки жой бадиий маданияти ҳақидаги билимларни тарқалиш йўлларини ўрганиш.

Санъат ўлкашунослиги шахсни ижодий ва интеллектуал сифатларинигина ривожлантириб қолмасдан, балки бадиий билимларни мустақил эгаллашига ҳам имкон беради. Санъат ўлкашунослиги билан шуғулланиш жараёнида ҳар бир шахс тарих, эстетика, этика ва бошқа фанлар бўйича ҳам билимлар олишга шароит яратади. Санъатни ва санъат асарларини тушуниш бадиий ижоднинг хусусиятларини чуқур билишга олиб келади.

Ўлкашунослик тадқиқотларида ўқувчилар ва талабалар аста-секин илмий ишлар олиб бориш кўникмасига эга бўладилар.

30-расм. Тошкент. Амир Темур ҳайкали.

Санъат ўлкашунослиги асосий обектлари қуийдагилардан иборат: халқ санъати; бадиий адабиёт; тасвирий санъат; архетиктура; ва х.к.

Савол ва топшириқлар

1. Санъат ўлкашунослигини обектлари қандай гурӯҳларга бўлинади?
2. Санъат ўлкашунослиги ўлкашуносликни қайси тармоғи билан чамбарчас боғланган?
3. Санъат ўлкашунослигининг предмети нималардан иборат?
4. Санъат ўлкашунослиги шахсни қандай сифатларини ривожлантиришга имкон беради?
5. Ўлкадаги санъат ёдгорликлари жадвалини тузинг.
6. Ўлкада қандай машхур кишилар етишиб чиқкан?
7. Ўлкадан етишиб чиқкан машхур кишилар санъатни ёки фанни қайси соҳаларида ижод қилишган?

8. Санъат деганда нимани тушунасиз?

23. Халқ санъатини ўрганиш

Халқ санъати ўлкашунослар учун жуда катта аҳамиятга эга, чунки мазкур санъат тури халқларнинг турмуши, хаёт тарзи, меҳнати, маданий традициялари ва урф одатлари билан боғлиқ.

Санъатни илк ривожланиш босқичларида у бевосита одамларни меҳнат фаолиятига ишлаб чиқариш жараёнига киришиб кетган. Бунинг далили бўлиб халқ амалий-декоратив санъат намуналари хисобланади.

Халқ санъатини ўлкашунослик мақсадларида ўрганишнинг асосий вазифаларидан бўлиб, уларни дехқон меҳнати ёки хунармандчилик билан боғланганини ўрганиш, буюмларни ясашни ўзига хос хусусиятларини очиб бериш, уларни аҳамиятини ва улардан фойдаланишини аниқлаш, уларда утилитар ва эстетик сифатларни уйғунлашишини ўрганишдан иборат.

Халқ санъат хунармандлари яратишган. Дехқончилик бўйича усталар хўжалик ва турмуш учун керакли бўлган нарсаларни тайёрлашган. Ишланган буюмларнинг шакли, ундаги чизиқлар маълум бир бадиий қимматга эга бўлган. Тайёрланган буюмлар ўроқми, тешами, кетмонми, кўза ёки қозон маълум бадиий санъат махсули бўлган.

Бадиий хунармандчилик марказлари шахарларда хомашё манбаалари ёнида вужудга келган: сопол буюлар ясайдиган устахоналар гил бор жойларда ривожланган (масалан Риштонда), метали буюмлар тайёрланадиган хунармандчилик металл ишлаб чиқарадиган жойларда, ёғоч буюмлар ишлаб чиқариш деярли ҳамма жойда тарқалган.

Халқнинг ҳаёти табиат билан уйғунлашиб кетган, табиат одамларга хомашё берган, уларни қайта ишлаш усулларини берган ва табиат санъат мазмунининг манбаи бўлиб хисобланган ҳамда, санъатни мазмунига ва эмоционал тузилишига таъсир этган. Халқ усталари қўлида энг оддий хом ашё бўлган: гил, метал, сук, темир, зифир, ёғоч. Улардан санъат асарлари яратилган.

Мазкур буюмларда моддий қиёфа орқали халқни маданий ҳаёти очиб берилгандагина улар ҳақиқий бадиий қимматга эга бўлишган.

Тасаввур (фантазия) орқали кишиларнинг ҳаёти ва табиат халқ усталари буюмларида эртаксимон жихатларга эга бўла бошлаган ва ўзига хос поэтик дунёни асоси бўлиб хизмат қилган.

Кундалик усталар турмушни акс эттирадиган санъатда халқни дунёни билишга интилиши очиб берилган. Мазкур санъат ҳаётни безамаган, балки унинг органик намоёни бўлган. Шунинг учун санъат ёдгорликларида халқ ҳаётининг акс-садоси ва борлиқни билишни намуналарини кўриш мумкин.

Халқ санъатида юз йиллар давомида энг яхши шакллар композицион схемалар, накшлар, ранглар уйғунлиги танланган ва шаклланган.

Халқ санъатини ўлкашунослик мақсадларида ўрганишда 2та нарсага эътибор бериш зарур. Биринчиси жаҳондаги барча халқ санъатининг умумийлиги, яъни уларни ҳаётни ва турмушни тасвиrlаши. Иккинчидан хар

бир ўлкани ва жаҳон халқ санъатини ўзига хос хусусиятларини мавжудлиги. Масалан, гилам тўқиши Хива, Бухоро турларининг мавжудлиги, каштачиликнинг турли хил турлари, меъморчилик турлари, дўппи турлари (Чуст, Андижон, Марғилон, Тошкент ва х.к.)

Ўлкашунослик мақсадларида замонавий ҳозирги халқ санъати махсулотларини ҳам ўрганишди. Улар илгариги халқ санъатини давомчилари ҳисобланишади. Улар қадимги халқ санъатини сақлаб йўқолиб кетадишдан сақлаб қолади. Масалан, пичоқчилар, этикдўзлар, мусика асблори усталари, заргарлар, дўппидўзлар ва х.к.

Ўлка ёки жойдаги халқ санъатини ўргангандага қуйидагиларга эътибор бериш зарур:

- ўлкада аниқ бир бадиий хунармандчилик соҳасини вужудга келишига сабаб бўладиган ўлка табиий шароити, иқтисоди ва хўжалигини асосий хусусиятларини ҳисобга олиш;
- хунармандчилик тарихини ўрганиш давомида унинг ўзига хос хусусиятларини, фойдаланадиган материални техника ва технологиясини аниқлаш;
- ўлка халқ санъатини ўрганишда уни ўлка ҳаёти, турмуши, маданий традициялари, урф-одатлари, хунармандларнинг ҳаёт тарзи ва меҳнати билан алоқаларини очиб бериш;
- хунармандларнинг буюмларини утилитар ва эстетик сифатларини, уларни яса шва улардан фойдаланишни ўзига хос хусусиятларини очиб бериш;
- замонавий (ҳозирги халқ санъатини ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш) янгилик ва одатий муаммолар, буюмларнинг хўжалик аҳамиятини йўқотиши ва сувенир характеристига ўтиб қолиши;
- хунармандчиликнинг махаллий халқ санъатини сақлаб қолишдаги аҳамиятини аниқлаш;

Халқ санъатини ўлкада ёки жойда ўрганиб бўлгандан сўнг ҳисбот тузилади. Ҳисботда қуйидаги масалар ёритилиши лозим.

1. Ўлкада тарқалган халқ санъати турлари.
2. Халқ санъати турларини ривожланиш тарихи.
3. Халқ санъати турларидан қандайлари хўжаликда ҳозир ҳам фойдаланилади, қайсилари сувенир сифатида ишлаб чиқилади.
4. Халқ санъати буюмларини ишлаб чиқаришда фойдаланадиган хомашё
5. халқ санъати буюмларини халқаро кўргазмаларда қатнашганлиги;
6. халқ санъати буюмларини ишлаб чиқаришни ривожлантириш муаммолари.

Савол ва топшириқлар:

1. Халқ санъати деганда нимани тушунасиз?
2. Яшаш жойингизда қандай ҳунармандчилик устахоналари мавжуд ва улар нималар ишлаб чиқарили?
3. Бешик ва сандик ишлаб чиқариш халқ санъати махсулотига кирадими?

4. Заргарлик буюмлари халқ санъати махсулоти бўла оладими?
5. Самарқанд нонлари (патирлари) халқ санъати махсулоти ҳисобланадими?
6. Косибчилик деганда нимани тушунасиз?. Ўзбекистонда дўппиларни неча тури мавжуд?

24. Адабий ўлкашунослик

Ҳозирги ппайтда адабий ўлкашунослик жуда тез ривожланмоқда ва кенг тарқалмоқда. Ҳар бир ўлкада ёппасига адабий ўлкашунослик ишлари олиб борилмоқда.

Адабиёт кишиларга таъсир этадиган жуда кучли восита ҳисобланади. Адабиёт санъатнинг энг қадимги турларидан бўлиб, у даставвал оғзаки халқ санъати сифатида вужудга келган, у ҳозир ҳам халқни тафаккурини энг юқори бадиий даражаси бўлиб ҳисобланади. Сўз орқали борлиқни барча кирраларини ва томонларини осонгина тасвирлай олиш мумкин. шунинг учун адабиётда бадиий образнинг асосий хусусиятларидан бўлиб кўп ўлчамлик, хаётни турли томонларини кенг қамраб олиш, борлиқни тарихий жараён сифатида экс эттириш ҳисобланади.

Адабиёт кўп холларда бошқа санъат турларини асоси бўлиб ҳисобланади: театр(драматургия), кино(сценарий), хореография (либретто) ва х.к.

Ўзбекистонда бадиий адабиётга қадимдан жуда катта аҳамият берилган. Илгари хатто давлат бошлиқлари ҳам бадиий адабиёт билан шуғилланишган ва ўзбек адабиётининг машхур ва буюк намоёндаларига айланишган. Масалан, Заҳириддин Мухаммад Бобур, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Шароф Рашидов ва х.к.

Ўзбекистоннинг ҳар бир ўлкаси ўзбек адабиёти тарихи билан чамбарчарс боғланган. Ҳар бир ўлка ёки жой ўз адабий традициясига, ёдгорликларига ва музейларига эга.

Адабий ўлкашунослик билан шуғилланиш адабиётни хаёт билан боғлиқлигини англашга ёрдам беради, ёзувчи ижоди учун асос бўлган мұхитни, далилларни ва ҳодисаларни кўришга, унинг ижодий лавораториясини ичига Киришга, унинг ижобий услубини, дунёқарашини, қизиқадиган нарсаларини, идеалини ўрганишга имкон беради.

Адабий ўлкашунослик ўлкани мамлакатимизни ҳаёти билан тарихий ва маданий алоқалари ҳақидаги тасаввурларни мустаҳкамлайди.

Ўлка адабиётини ўрганиш қуйидаги тартибда олиб борилиши мумкин:

1. Халқ оғзаки ижодини ўрганиш. Бунда қуйидаги ишлар амалга оширилади.

-чўпчаклар, афсоналарни, ашулаларни ўрганиш. Улар қайерда ва қачон айтилган. Ҳозир айтиладими, йўқми? Уларни кимдан ўрганишган ёки китобданми;

-эртаклар ва достонларни ўрганиш. Эртаклар ва достонлар кимлар томонидан айтилган. Уларни қандай турлари бор.

-оилавий удумлар ва поэзия. Тўйларда айтиладиган қўшиқлар. Келин уйдан кетаётганда, куёвникига келганда, келин саломда. Куёвнавкарларни қизникига борганда айтиладиган қўшиқлар;

- фасллар, экиш ва ҳосил йифиши билан боғлиқ қўшиқлар;
- латифалар;
- мақоллар ва маталлар;
- топишмоқлар;

2. Классик ўзбек адабиётини ўрганиш.

3. Ҳозирги ўзбек адабиётини ўрганиш. Ўлкадан чиққан ҳозирги адабиёт вакиллари ижодини ўрганиш. Уларни ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш.

Ўлкашунослик тадқиқотларини олиб бориш давомида ўқувчилар ёки талабалар турли хил манбаалар билан ишланади, турли адабиётлардан еракли маълумотлар йифилади ва олинган маълумотлар тахлил қилинади

Савол ва топшириқлар:

1. Нима учун адабиий ўлкашунослик кенг тарқалган?
2. Ўлка бадиий адабиёти қандай тартибда ўрганилади?
3. Халқ оғзаки ижодига нималар киради?
4. Яшаб турган жойингизда қандай афсоналар мавжуд?
5. Яшаб турган жойингизда тўйларда урф-одатга айланган қандай қўшиқлар айтилади?
6. Яшаб турган жойингизда айтиладиган мақоллар жадвалини тузинг?
7. Болалар ўйинларида яшаб турган жойингизда қандай қўшиқлар айтилади. Масалан, Оқ теракми кўк терак.

25. Тасвирий санъатни ўрганиш

Тасвирий санъат ёдгорликлари борлиқни статик (қотган) холда тасвиirlайди. Тасвирий санъат турларига ранг тасвир(живопис), скульптура ва графика киради. Тасвирий санъат асарлари факат кўриш орқали идрок қилинади.

Ранг тасвирда(живописда) текис юза расм орқали уч ўлчамли фазо иллюзияси вужудга келтирилади. Ранг тасвирининг кўргазмалилиги, тасвиirlашнинг бой имкониятлари санъатнинг Ушбу турига борлиқни образли талқин қилишда катта муваффакиятларга эришишга имкон беради.

Тасвирий санъат асарлари бизни табиат, турмуш, инсонлар муносабати, у ёки бу даврларда ўлкани тарихий ривожланиш хусусиятлари ҳақида тасаввурларни бойитади. Шунинг учун у ўлкашуносликда катта аҳамиятга эга.

График санъат ҳам ўлкашунослик обьекти сифатида қарилиши мумкин. унинг демократикилиги, ҳамма учун тушунарли бўлгани, оммавийлиги (катта нусхаларда кўпайтириш имкониятини мавжудлиги) учун ўлкашуносликда ўз ўрнини эгаллаб бормоқда. Ўлкашунослар график санъат бўйича жуда бой материал тўплашлари мумкин. Бундай материалларга

макетлар, китоб, журнал ва газеталардаги иллюстрациялар, саноат графикасининг турлари(этикеткалар, рекламалар, урамалар, упаковкалар, муқовалар ва х.к.). санъатларни ичидаги графика хаёт билан чамбарчарс боғланган.

Ўзини қуидаги ўзига хос хусусчиятлари билан графика ижтимоий ҳаётда муҳим аҳамиятга эга: оперативлиги(тезкорлиги), воқеаларга тезлик билан ўз муносабатини билдиришда, ҳаракатчанлиги, очиқлиги.

Скульптурада (ҳайкалтарошлиқ) одам ёки ҳайвоннинг маълум бир ҳаракат вақтидаги образини тасвирлайди. Шунинг учун скульптура тамошабинни интеллектига йўналтирилган бўлади, эмоциясига эса камроқ йўналтирилган бўлади.

Ҳайкалтарошлиқ ёдгорликлари, айниқса манументал ҳайкалтарошлиқ пропаганданинг кучли воситаларидан бири ҳисобланиб ўлкашунослиқда катта аҳамиятга эга. Мазкур ҳайкалтарошлиқ асарларининг миқёси маълум давр руҳини акс эттиргани учун жуда муҳим ғоявий-тарбиявий аҳамиятга эга.

Жойдаги манументал ҳайкалтарошлиқ ёдгорликларини ўрганиш қуидаги тартибда ўрганиш мумкин:

-ҳайкални яратувчилари билан ишлаш(ҳайкалтарошлар ва архитекторлар);

-ҳайкални яратиш, уни бажариш ва ўрнатиш тарихи;

-ҳайкалда акс этган аниқ тарихий шахсларни кидириб топиш;

-ёдгорликда тасвирланган тарихий шароит ва воқеаларни тадқик килиш;

-ёдгорлик урнатилган жойни географик ўрнини тавсифини тузиш.

Буларни ҳаммаси ўлкадаги маҳаллий бадий адабиётдан янги сахифаларни очади ва турар жойдан етишиб чиқсан машҳур кишилар ҳаёти ва фаолияти билан танишишга ёрдам беради.

Тасвирий санъат тили ўзига хос бўлганлиги учун уни тушуниш адабий санъатга нисбатан бир оз кийинроқ.

Ўлка тасвирий санъат ёдгорликлари ўрганиб бўлингандан сўнг хисобот тузилади. Хисоботда қуидагилар тавсифи келтирилади:

- ўлка ёки жойда тарқалган тасвирий санъат ёдгорликлари турлари ва уларнинг харитаси;

-ҳар бир ёдгорликнинг муаллифи ва ўрнатиш вақти;

-ҳар бир ёдгорликда акс этган, тарихий воқеалар ва тарихий шахслар тавсифи;

-улка хақидаги ранг тасвир асарлари, уларни яратилиш тарихи, муаллифи, расмда тасвирланган жой тавсифи;

-ўлкага тегишли графика асарлари ва уларнинг намуналари, нашр қилинган йиллари ва йўналишлари.

Савол ва топшириқлар:

1. Тасвирий санъат қандай турларга бўлинади?
2. Ўлкангиз ҳақида қандай ранг тасвир асарлари мавжуд, уларни тавсифини тузинг?
3. Ўлкангизда ёки яшаш жойингизда қандай ҳайкаллар бор, улар қачон урнатилган ва кимлар тасвирланган?
4. Ўлкангиз ҳақида чиқсан график санъат асарлари жадвалини тузинг.
5. Ўлкангиздан чиқсан рассомлар бўлса уларнинг биографиясини ёзинг?

26. Архитектура ёдгорликларини ўрганиш

Архитектура ёдгорликлари ҳамма учун осон ва енгил тушуниладиган ўлкашунослик обьекти бўлиб ҳисобланади. Чунки ҳар қандай ўлкада ёки жойда албатта у ёки бу турдаги ёдгорликлар албатта мавжуд (31-расм).

Жойдаги қадимги диний, ижтимоий, эски қўрғонлар ва замонавий иншоатларни ўрганиш ўлка тарихи учун жуда бой материал беради.

Архитектура асарлари (ёдгорликлари) бир пайтни ўзида ҳам моддий ҳам маънавий ёдгорликлар ҳисобланади.

Архитектуранинг муҳим вазифаси ҳаётий жараёнлар яъни меҳнат, турмуш, маъданий дам олиш ва кишилар муносабати учун сунъий муҳт яратишдир.

Архитектура ёдгорликларини маълум турларини ривожланиши ва барпо эттилиши ижтимоий шароитдан келиб чиқсан ҳолда бўлади. Шунинг учунмаълум бир архитектура ёдгорликларини ўрганиш асосида ўлканинг маълум ъир тарихий давридаги ижтимоий ҳаёти ҳақида фикр юритиш мумкин.

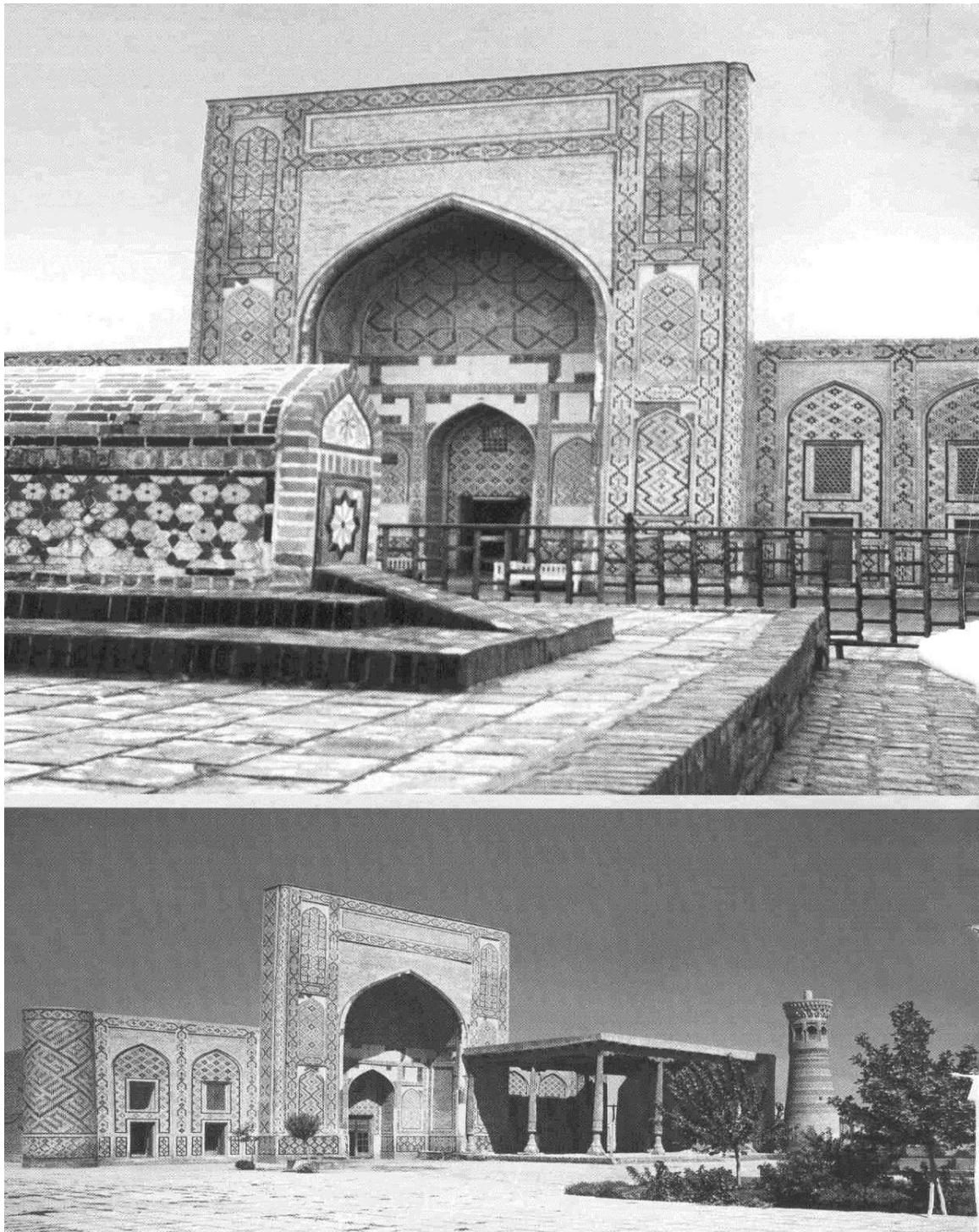
Архитектура турларини табиатда аналоглари(ўхшашлари) мавжуд эмас, шунинг учун у табиатдаги ҳодисаларни қайтармайди ва тасвирламайди, у факт даврни асосий ғоясини ифодалайди.

Архитектура тарихи бу ҳар бир ўлкада таркиб топган архитектура усуллари ва турлари тарихидир. Архитектура иншоатлари шаклига рельеф, геологик шароит, иқлим, ландшафт ва бошқа бадиий шароитлар муҳим таъсир ўтқазади. Масалан, архитектура иншоатларининг асосини турларини геологик шароит белгилаб берали, томини турларини эса иқлим шароити белгилаб беради.

Архитектура ёдгорликлари барпо этишда махаллий материалларни хусусиятлари ҳисобга олинади ва улардан унумли фойдаланилади.

Масалан, Ўрта Осиёда йирик архитектура ёдгорликларини барпо этишда асосан ғиштдан фойдаланилган, Кавказда тошлардан, Қадимги Россияда ёғочдан фойдаланилган.

Архитектура ёдгорликлари ўлкашунослик мақсадларида қуйидаги тартибда ўрганилади.

31-расм. Бухоро вилояти. Абдуҳолик Фиждувоний мадрасаси. XVаср.

1. Архитектура иншоатлари турларини, планларини, конструкцияларини, шаклларини ва уларни ўлкада тарқалишини ўрганиш.
2. Махаллий қурилиш материалларини ва техникани ўрганиш. Бунда Архитектура ёдгорликларини бунёд этишда маҳаллий материаллардан қай даражада фойдаланганлигига каттта эътибор берилади.
3. Архитектура ёдгорлигининг вазифаси ўрганилади. Масалан, Самарқанддаги Гўри Амир ансабли, буюк аждодимиз Амур Темурнинг мақбараси ҳисобланади. Мадрасалар, мачитлар, саройлар, арклар маълум бир вазифани бажариш учун қурилган.

4. Архитектура ёдгорлигини оддий тавсифини тузиш.
5. Архитектура ёдгорлигининг бунёд этилиш вақти ва сабаблари ҳақида хуносалар қилиш.
6. Архитектура ёдгорлигини ҳозирги холатига баҳо бериш. Янги сақланган, таъмирланган, ёдгорликни фақат бир қисми сақланиб қолган, ташландик холатдаги ёдгорликларни аниқлаш.
7. Архитектура иншоатидан ҳозирги пайтда фойдаланиш даражаси: музей сифатида, идора, омбор, мактаб, мадраса фойдаланилмайди.
8. Замонавий архитектура иншоатларини ўрганиш(театрлар, кинотеатрлар, маъмурий бинова ва х.к.).

Шундан сўнг ўлка ёки жой архитектура ёдгорликлари ҳақида хисобот тайёрланади. Хисоботда архитектура ёдгорликлари харитаси ва уларнинг расмлари албатта бўлиши зарур.

Савол ва топшириқлар:

1. Ўрта Осиёда қандай архитектура ёдгорликлари кенг тарқалган?
2. Ўзбекистонни қайси шаҳарларида қадимги архитектура ёдгорликлари кенг тарқалган?
3. Яшаб турган жойингизда қадимги иншоатлар борми, агар бор бўлса уларни тавсифини тузинг.
4. Яшаб турган жойингизда қандай замонавий архитектура иншоатлари мавжуд, уларни тавсифини тузинг.

27. Машҳур кишилар яшаган жойларни ўрганиш

Ўлкадан етишиб чиққан машҳур кишилар яшаган жойи, биографияси ва ижодий фаолиятини ўрганиш ўлкашунослар учун жуда муҳим маълумотлар беради.

Мамлакатимизнинг ҳар бир ўлкаси ўзининг такрорланмас маданий удумларига ва эсадалик жойларига эга. Масалан, М.Бехбудий, Муқимий, Ойбек, Собир Абдулла, мухаммад Юсуф каби ўзбек адиларининг ҳаёти ва ижодий фаолиятларини ўрганиш муҳим тарбиявий аҳамиятга эга. Ёки Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидаги воқеалар бўлиб ўтган жойлар, А.Чўлпонни «Кеча ва кундуз» романида воқеалар бўлиб ўтган жойларни ўрганиш ўлкашуносларга қимматбаҳо маълумотлар беради.

Ёзувчилар ва рассомлар яшаган ва ижод қилган жойларда бўлиш ва улар билан танишиш, уларни ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ бўлган хужжатларни асл нусҳаларини кўриш ўлкашуносларда унитилмас хиссийт уйғотади.

Машҳур кишилар яшаган жойлар ва уларни ҳаёти билан боғлиқ бўлган хужжатларни ўрганиш қуйидаги турлардан иборат: эсадалик жойлар, биографик манбаалар.

1. Эсталик жойларни ўрганиш. Бундай жойлар машхур кишиларнинг биографияси билан боғлиқ бўлиши мумкин ёки унинг асарида содир бўлган воқеалар билан боғлиқ бўлган бўлиши мумкин.

Биографик характерга эга бўлган жойлар турли хил аҳамиятга эга бўлади. Машхур кишиларни ҳаёти билан боғлиқ бўлган ва мемуарларда ва бошқа бадиий асарларда акс этган жойлар алоҳида аҳамиятга эга. Мазкур маълумотлар рассомнинг ҳаёти ва ижодини асосий босқичлари ва даврларини ўрганишга ёрдам беради. Масалан, таниқли ўзбек рассоми Чингиз Ахмаровнинг табиат манзараларига бағишлиланган полотнолари ва х.к.

Ўлкашунослик ишлари давомида тарихий шахснинг ҳаёти ва ижодига бевосита қатнашиш хисси туғилади, унинг алоҳида хусусиятлари гавдалана бошлайди, унинг ҳаётидаги воқеалар тушунарлироқ бўлиб боради.

Унитилмас ёки эсталик жойлар санъат ёдгорликлари бўлиб хисобланмайди, аммо улар ўлканинг бадиий удумларини тушуниш учун тасвирий, ҳаёлий ва эмоционал таъсурот беради. Шунинг учун эсталик жойлар моддий ёдгорликлар сифатида тадқиқ қилиниши ва қаралиши мумкин.

Машхур кишилар яшаган жойлар кўпинча ўлканинг маданий ҳаётидаги марказлардан бирига айланиб қолади. Масалан, «Ойбек уйи», «Ғафур Ғулом уйи», «Чингиз Ахмаров уйи музейй», ва х.к.

2. Эсталик жойларнинг иккинчи турига рассомлар ва ёзувчилар асарларидаги воқеалар содир бўлган жойлар киради. Жуда кўп ироманларда табиат манзаралари тавсифи берилган бўлади. Эсталик жойлар турлича бўлиши мумкин. тарихий романларда тарихий жанглар бўлган жойлар. Масалан, Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романидаги Бобур мирзо бўлган ва жанглар олиб борган жойлар ва х.к. Ўзбекистонда йирик қурилиш ишларига бағишлиланган асарлардаги эсталик жойларни ўрганиш ҳам ўлка тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлади. Масалан, Сайд Аҳмаднинг «Кирқ беш кун» романида Катта Фарғона канали қурилиши тасвирланган. Ўшбу канал ҳозир ҳам асар қаҳрамонларини ҳаётини эслатиб туради. Ёқм Сайд Аҳмаднинг «Уфқ» романидаги Марказий Фарғона чўлларини ўзлаштирилиши ва х.к.

Демак, машхур кишиларни ҳаётини ўрганишда ўлкашунослар қуйидагиларга эътибор беришлари зарур экан:

- ёзувчилар, рассомлар туғилиб ўсган жойларни ўрганиш ва уларни иложи бўлса давлат томонидан қўриқланадиган жойларга айлантириш. Масалан, Абдулла Қодирий, Муқимий ва бошқа адилларни туғилган жойлари;
- ўлкадан чиққан ёзувчилар ва рассомларнинг асарларини ўрганиш, уларни нусҳаларини топиш ва тўплаш, биографиясига тегишли маълумотларни йиғиш ва уларни уй-музейини ташкил қилиш бўйича ишларини олиб бориш;
- ёзувчи ва рассомлар асарларида тарихий воқеалар содир бўлган жойларни аниқлаш ва уларни ўрганиш, ҳамда улар тўғрисида маълумотлар йиғиш;
- ўлкадан чиққан ёзувчи ва рассомларни номларини абадийлаштириш бўйича ишларни олиб бориш;

-ўлкадан чиққан машхур кишиларнинг қариндош-уруғлари ва авлодларини қидириш, улар билан сухбатлашиш ва қўшимча маълумотлар йифиш.

Савол ва топшириқлар:

1. Ўлкадан чиққан машхур кишилар ҳаёти ва ижодини ўрганиш қандай қисмлардан иборат?
2. Ўлкангиздан чиққан ёзувчилар ва шоирлар ҳақида маълумотлар йиғинг.
3. Ўлкангиздан чиққан рассомлар биографиясини тузинг.
4. Ўлкангиздан чиққан машхур кишилар асарларини рўйхатини тузинг.

II. Қисм. Ўлкашунослик манбаалари

Ҳар қандай ўлканинг ёки жойнинг табиий шароити, хўжалиги, аҳолиси, тарихи, санъати маълум бир манбаалар асосида ўрганилади. Бундай манбааларга қуидагилар киради: библиографик; нашрий; статистик; картографик; архив; оғзаки; тарихий ва маданий ёдгорликлар; табиат объектлари ва жараёнларини кузатиш натижалари.

28. Ўлка библиографияси

Ўлка библиографияси деганда ўлка табиати, аҳолиси, хўжалиги, тарихи, маданияти, санъати, ўлгадан чиқкан машхур кишиларҳаёти ҳақида нашр қилинган барча адабиётлар мажмуаси тушунилади.

Ўлка библиографиясининг асосий объектлари бўлиб китоблар, хариталар, даврий нашриёт (газета журнал ва х.к.) тасвирий санъат асарлари ҳисобланади.

Ўлка библиографияси нашриёт турлари, вазифалари, даврийлиги, маълум бир даврни қамраб олишига кўра алоҳида гурухлар бўлинади.

Нашриёт турлари бўйича библиографик манбаалар қуидаги гурухларга бўлинади:

- библиографик кўрсаткичлар. Улар алоҳида китоб, рисола тарзида нашр қилиниши мумкин. масалан, «Оҳангороң водийси» библиографик кўрсаткичи ва х.к;
- маҳаллий кутубхоналарнинг алфавит ёки системали каталоги. Масалан, «Андижон вилояти кутубхонасининг системали каталоги»;
- китоблар ичидаги адабиётлар рўйхати: маълум китобни ёзища фойдаланилган адабиётлар рўйхати, сатрлар остидаги адабиётлар(китоблар) рўйхати;
- журналлар ичидаги ва журналларда берилган мақолалар охирида берилган адабиётлар рўйхати(илмий тўпламлар, даврий журналлар, жамиятларнинг ахборотномалари ва х.к.) Масалан, «Жанубий Ўзбекистонда география мактабининг шаклланиши ва ривожланиши», «Фарғона водийсининг регионал экологик муаммолари», «Оҳангороң водийсининг ҳогирги экологик шароити», «Ўзбекистон география жамияти ахборотномаси», «Ўзбекистон геология журнали», «Ўзбекистон Фанлар академияси ахбороти ва .х.к.»;
- алоҳида мақолалардаги адабиётлар рўйхати, такризлардаги адабиётлар тавсифи ва х.к.

Ўлкашуносларнинг қандай контингентига мўжалланганлигига кўра адабиётлар турли аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

Кўп холларда библиографик кўрсаткичлар, каталоглар ва рўйхатлар катта ёшдаги ўқувчиларнинг кенг оммасига мўжалланган ва маълумотнома хусусиятига эга. Аммо ўлкани тадқиқ этувчилар учун маҳсус мўжалланган библиографик адабиётлар ҳам мавжуд. Болалар учун мўжалланган библиография адабиётлар алоҳида аҳамиятга эга.

Одатда ўлкашуносликка бағишлиб чиқарилған библиографик нашрларда фақат мавжуд адабиётлар ва уларнинг қисқа мазмуни, муалифлари исми шарифи, нашр йили ва жой, ҳамда саҳифалар сони берилади.

Ўлкашунослар учун тавсия қилинаётган библиографик адабиётларда фақат уларнинг мазмуни тавсифигина берилмайди, адабиётлар рўйхатида берилган манбаалар мазмуни ҳам берилади.

Адабиётларнинг нашрини даврийлигига қараб хозирги ва тарихий нашрларга бўлиш мумкин.

Хозирги ўлка библиографияси мунтазхам нашр қилинади ва уларнинг хронологик чегаралари нашр муддатлари билан белгиланади. Уларга қуидагилар киради: «Китоб йилномаси»; «Журналлар йилномаси»; ўлка ҳақида маҳаллий нашрларда чиқадиган библиографик курсаткичлар.

Тарихий ёки илгари ўлка ҳақида нашр қилинган библиографик курсаткичлар маълум бир даврда чиқсан адабиётларни ўз ичига олади. Масалан, маҳаллий кутубхоналар томонидан даврий нашр қилиб туриладиган библиографик курсаткичлар.

Ўлка библиографияси турли мавзуларга бағишлиланган бўлади. Уларни қуидаги гурухларга бўлишимиз мумкин:

1. Турли хил адабиётларни кенг қамраб олган библиографик курсаткичлар ва адабиётлар рўйхати. Унда ўлка ҳар томонлама ва кенг қамровда тавсифланган бўлади. Улар кенг ўқувчилар оммасига мўжалланган бўлади. Кўп холларда бундай курсаткичлар маълум бир саналарга, яъни юбилейлар муносабати билан чоп этилади.
2. Маълум бир тор мавзуга, фаннинг маълум бир тармоғига ўлканинг хўжалик ва маданиятини айрим жиҳатлари ҳамда алоҳида муаммоларга бағишлиланган библиографик курсаткичлар. Масалан, ўлка табиати, хўжалиги, тарихи, маъданияти ва санъатига бағишлиланган библиографик курсатлар.
3. Ўлка библиографиясини катта қисмини ўлқадан етишиб чиқсан ёзувчилар, шоирлар, рассомлар, олимлар ҳаёти ва фаолиятига бағишлиланган библиографик курсаткичлар ташкил этилади. Масалан, Андижон вилояти ёш шоирлари ва х.к.

Ўлка библиографиясининг маркази бўлиб вилоят, шаҳар ва туман кутубхоналари хисобланади. Мазкур кутубхоналар ўзида ўлка ҳақидаги барча мавжуд адабиётларни тўплаб, улар библиографик ишларни амалга оширишади, ўлка ҳақидаги адабиётлар библиографик курсаткичларни тузишади, маълумотномани ва инфармацион ишларни амалга оширади, маҳаллий нашриётлар чоп этилган китобларни ёзишда катта ишларни амалга оширади. Мазкур ишларнинг асосини ўлка кутубхонасини маълумотбиблиографик аппарати ташкил қиласи.

Кутубхонанинг библиографик аппаратига қуидагилар киради: кутубхона каталоглари тазими; курсаткичлар ва маълумотлномалар; ўлка тўғрисидаги архив материаллар.

Барча вилоят ва туман кутубхоналари ўлкада нашр қилинадиган адабиётларни албатта олишади ҳамда Марказий матбуотда нашр қилинадиган ўлка ҳақидаги адабиётларни ҳам сотиб олишади.

Туман ва шаҳар оммавий кутубхоналарида ўлка ҳақидаги адабиётларни жуда катта фондига эга. Кўпчилик туман кутубхоналарида ўлка ҳақидаги адабиётлар алфавит ва системали каталогларга қўшиб берилган.

Кутубхоналарнинг алфавит каталогида адабиётлар рўйхати алфавит бўйича берилади. Системали каталогларда эса адабиётлар алоҳида предметлар рубрикалари бўйича, уни ичидаги эса алфавит бўйича берилади.

Деярли барча вилоят ва туман кутубхоналарида умумий каталоглардан ташқари, ўлкага бағишлиланган маҳсус каталоглар ташкил қилинади.

Уларда ўлкага бағишлиланган китоблар, тўпламлар, мақолалар ва бошқа маълумотлар берилади.

Систематик каталоглар ичидаги адабиётлар предметлар бўйича гурӯхлаштирилади. Масалан, «Табиати ва табиий ресурслари», «Тарихи», «Халқ хўжалиги», «Адабиёти», «Санъати» ва х.к. улар ўз навбатида янада майдароқ бўлимларга бўлининбет кетади.

Ўлка ҳақидаги адабиётларга бағишлиланган кутубхона каталоги аннотациялашган бўлади. Аннотацияларда фақат асосий нашрий маълумотлар (муаллиф, китоб ёки мақоланинг номи, нашр жойи ва йили, саҳифалар сони) берилибгина қолмасдан мазмуни ва жиҳозланиши (хариталар, схемалар, расмлар, жадваллар ҳақида ҳам маълумотлар берилади.)

Айрим ўлка кутубхоналарида яқуний каталог ҳам берилади. Яқуний каталогларда бошқа кутубхоналарнинг фондларидағи адабиётлар ҳам бўлади.

Савол ва топшириқлар:

1. Библиография деганда нимани тушунасиз?
2. Нашрий манбаалар қандайтурларга бўлинади?
3. Кутубхоналар каталоглари қандай гурӯхларга бўлинади?
4. Систематик каталог нима?
5. Альфавит каталоги нима?

29. Библиографик кўрсаткичлар ва кутубхона каталоглари билингвистика

Ўлкашунослар ўлкани маълум бир қисмини, алоҳида таркибларини(фойдали қазилмалари, тоғ жинслари, тупроғи, ўсимлиги, хайвонот дунёси, ландшафтлари, рельеф ива бошқалар), ахолиси ва меҳнат ресурслари, табиат ресурслари, хўжалиги, тарихи, санъатни ўрганишдан олдин берилган мавзуу бўйича нашр қилинган адабиётлар йиғилади, ўрганилади ва тахлил қилинади.

Зарур бўлган адабиётлар, мақолалар ва рисолалар кутубхоналарнинг систематик ва ўлкашунослик каталогларидан қидирилади.

Ўлка бўйича маълум адабиётларни қидиришда барча имкониятлардан фойдаланиш лозим. Масалан, жойнинг минерал ресурслари ҳақида маълумотларни йифиш жараёнида қуйидаги мавзулар бўйича систематик каталоглардан фойдаланиш мумкин; «Табиат» (Фойдали қазилмалар), «Табий рерурслар»(Минерал ресурслар), «Саноат»(Тоғ-кон саноати, ундирувчи саноат), электро-энергетика саноати(кўмир, нефть, газ саноати), «Металлургия саноати»(қора ва рангли металл саноати), «Қурилиш материалари саноати»(қурилиш хом-ашёси), «Химия саноати»(минерал ўғитлар, тузлар)ва х.к.

Систематик ва ўлкашунослик каталогининг ҳар бир бўлими ўзини индексига эга. Индекслар ҳар каталог қутисини этикеткасида кўрсатилади. Кутубхонада мавжуд бўлган ҳар китоб, мақолага каталогларнинг тегишли бўлимларида маълумотлар ёзилган карточкалар берилган.

Керакли китобни маълум бир мавзу бўйича альфавитли каталогдан ҳам қидирса бўлади. Кутубхонадаги ҳар бир кўрсаткич учун карточкалар систематик ва ўлкашунослик каталогларининг «Библиография» бўлимида берилган бўлади.

Керакли предметни ва маҳсус ўлкашунослик кўрсаткичларини топиб, мундарижа орқали ундаги бўлимлар ва боблар билан танишилади, ва уларнинг қайси биридан берилган мавзу бўйича материал олиш мумкинлиги аниқланади. Кўрсаткичлардаги тегишли бўлимларни топиб ва улардаги библиографик ёзувлар билан танишиб, керакли бўлган материал топилади ва улар ҳақидаги маълумотлар ёзиб олинади. Мавзули ва ўлкашунослик кўрсаткичлари билан бирга ҳозирги библиографик нашрлар ҳамда кутубхона архивидаги библиографик маълумотлар билан ҳам танишиш лозим.

Агар ўлкага тегишли китобни муаллифи номи ва бошқа маълумотларини билган ҳолда, уни альфавит каталогидан ҳам қидириш мумкин.

Агар қидирилаётган китоб ёки мақола кутубхонада мавжуд бўлмаса, уни якуний ўлкашунослик каталогидан қидирилади ва қайси кутубхонада борлиги аниқланади ва уни кутубхоналарро абономент орқали буюртма береб олиш мумкин.

Савол ва топшириқлар:

1. Ўлка ҳақидаги керакли китоблар қандай қидирилади?
2. Ўлка дехқончилиги бўйича зарур бўлган китоб ва мақолаларни кутубхона каталогларининг қайси бўлимидан қидириш мумкин?
3. Ўлка енгил саноати мавзуси бўйича китоб ёки мақолаларни кутубхона каталогларининг қайси бўлимидан топиш мумкин?
- 4 .Каталог қутичасида нима бўлади?
5. Альфавитли каталоглардан қандай фойдаланилади?
6. Кутубхонада сиз излаган китоб бўлмаса, уни қайердан қидирасиз?

30. Нашрий манбаалар

Нашрий манбаалардаги ўлка табиати, хўжалиги, тарихи ва санъати ҳақида чоп этилган китоблар, рисолалар, мақолалар ва ҳозирги пайтда чиқаётган илмий жамиатларнинг, илмий текшириш институтларининг, олий ўқув юртларининг илмий тўпламлари киради.

Улар ўлка ҳақидаги асосий маълумотлар манбаи бўлиб ҳисобланади. Мазкур китоблар ва мақолалар дастлабки маълумотларни бериши мумкин, аммо уларнинг қўпчилигига дастлабки маълумотлар қайта ишланиб ва умумлаштириб берилади.

Ўлка ёки жой ҳақидаги билимларни ёки маълумотларни ўлка ҳақидаги маҳаллий матбуотда нашр қилинган маҳсус адабиётлардан, марказий нашрларда чоп этилган китоб ва мақолалардан олиш мумкин.

Нашрий манбаалар турлича бўлади. Уларга манографиялар, тўпламлар, очерклар, мемуарлар, илмий ва илмий-оммобоп адабиёт, публистика ва маълумотномалар киради.

Ўлка ҳақидаги маълумотларни ўрганиш ва уларни тўплаш қуйидаги тартибда олиб борилиши мумкин:

1. Энциклопедиялар, маълумотномалар, луғатлар, стаистик тўпламлар, йилномаларни ўрганиш.

Собиқ иттифоқ даврида жуда кўп энциклопедиялар нашр қилинган. Улардан Ўзбекистон учун энг кераклиси «Ўзбекистон энциклопедиясидир». Унда Ўзбекистонни барча вилоятлари, туманлари, шаҳарлари табиати, табий ресурслари, аҳолиси, хўжалиги, тарихи ва санъати ҳақида маълумотномалар берилган.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» нашр қилина бошланди. Унда Ўзбекистоннинг барча ўлкалари ва туманлари ҳақида тўла маълумот берилган.

Ўзбекистон ўлкалари ҳақидаги маълумотларни «Географик номлар луғати»дан хам олиш мумкин. унда йирик географик обьектлар ва шаҳарлар ҳақида лўнда ва қисқа маълумотлар берилган.

Ўзбекистон ва вилоят статистика бошқармаси томонидан кўп йиллар давомида «Ўзбекистон халқ хўжалиги» маълумотномаси чоп этилган. Ундан ўлкани кўп йиллар давомида хўжалиги ривожланишини асосий кўрсаткичларини олиш мумкин. Бундан ташқари Ўзбекистонни ер ресурслари холати, табиат муҳофазаси ишлари холати, иқлими ҳақида маълумотномалар чоп этиб турилади. Мазкур маълумотлардан дарёларнинг сув сарфлари, ҳарорат, атмосфера ёғинлари, шамоллар, ер ресурсларини ҳақида маълумотлар олиш мумкин.

2. Ўлка табиатига бағишлиланган адабиётлар билан ишлаш. Бунда ўлканинг геологик тузилиши ва фойдали қазилмалари, рельефи, иқлими, ички сувлари, тупроқлари, ўсимлиги, ҳайвонот дунёси ва ландшафтлари ҳақида маълумотлар мавзули йўналишда чоп этилган китоб ва мақолалардан олинади.

Ўлканинг геологик тузилиши «Ўзбекистон геологияси» китобидан ва ўлка геологиясига бағишлиланган китоб ва мақолалардан олиш мумкин. Масалан, «Геологическое строение центрального Кызылкума», «Очерк геологии Ангренского каолина-угольного месторождения» ва шунга ўхшаш асарлар. Ўлка геологиясини ўрганишда «Ўзбекистон геологик журнали» жуда муҳим маълумотларни беради.

Ўлка иқлимини ўрганишда ҳам чоп этилган умумий ва мавзули китоб ва мақолалардан фойдаланиш мумкин. Масалан, «Климатография Средней Азии», «Климат города Ташкента» ва х.к. Ўлка дарёларини ўрганишда маҳсус ва умумий адабиётлардан фойдаланиш мумкин(Ўрта Осиё гидрографияси, Сирдарё, Қорадарё, Амударё ва х.к.).

Ўлка тупроғи, ўсимлиги ва ҳайвонот дунёси бўйича маълумотларни «Ўзбекистон табиий географияси», «Ўрта Осиё табиий географияси», ва ҳар бир ўлкага бағишлиланган маҳсус адабиётлардан фойдаланиш мумкин. Масалан, «Растительность Ферганской долины», «Почвия Ферганской области», «Ўзбекистон ўсимликлари» ва х.к.

Ўлка ландшафтлари бўйича маълумотларни «Ўзбекистонни табиий географик районлаштириш» манографияси ва ҳар бир ўлкага бағишлиланган китоблардан фойдаланиш мумкин. Масалан, «Ландшафты Сурхандарийской долины» ва х.к.

Ўлка табиатини ўрганишда турли хил хариталар ва атласлардан ҳам кенг фойдаланиш мумкин.

2. Ўлка ҳўжалиги ҳақидаги маълумотларни (Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси, Ўзбекистон Республикаси ва х.к.) ва ўлкага бағишлиланган маҳсус китоблардан ҳам фойдаланиш мумкин(«Андижон вилояти», «Самрақанд вилояти», ва х.к.). бундан ташқари мавзули ва комплекс иқтисодий хариталардан ҳам муҳим маълумотлар олиш мумкин.

3. Ўлка тарихи, маданияти ва санъати ҳам умумий ва мавзули манбаалар орқали ўрганилиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон тарихи, Ўзбекистон меъморий ёдгорликлари, Ўзбекистон ҳунармандчилик марказлари.

Савол ва топшириқлар:

1. Ўлка ҳақидаги маълумотларни қандай манбаалардан олса бўлади?
2. Ўлка тарихини ўрганишда қандай хариталардан фойдаланиш мумкин?
3. Ўлка табиий ресурслари ҳақидаги маълумотларни қандай манбаалардан олиш мумкин?
4. Ўлка ҳақидаги нашр этилган китоблар ва мақолалар рўйхатини тузинг?

31. Статистик маълумотлар

Ўлкани ўрганишда давлат статистика бошқармасининг маълумотлари муҳим роль ўйнайди.

Статистик маълумотлар қўйидаги йўналишларда йиғилиши мумкин:

Аҳоли рўйхатлари натижалари. Ҳар бир давлатда маълум бир муддатлар давомида аҳоли рўйхатлари ўтқазилиб турилади. Ҳар бир аҳоли рўйхати маълумотларни аҳоли сони, табиий кўпайиши, ўлиш, туғилиш, миграция, миллий таркиби, тил таркиби, ёш ва жинс таркиби ҳақида маълумотлар беради. Аҳоли рўйхатини одатда 10 йилда бир ўтқазилади. Унинг орасида туғилганлар ва ўлганлар сони, келганлар ва кетганлар сони ҳақидаги маълумотлар, маҳаллий хокимият жамият бўлимларида мунтазам ҳисобга олиб борилади.

Корхоналардаги ишчилар ва уларни касблар бўйича тақсимланиши, ўқувчилар, талабалар, ўқитувчилар сони ҳам хокимият бўлимларида ҳисобга олиб борилади. Аҳоли рўйхатлари оралиғидаги маълумотларни махаллий хокимият бўлимларидан ва статистика бошқармаларидан олиш мумкин.

Ўлка хўжалигининг ривожланишининг асосий кўрсаткичларини статистика бошқармасининг қуидаги нашрларидан олиш мумкин: «Ўзбекистон халқ хўжалиги», «Саноат», «Қишлоқ хўжалиги», «Транспорт», «Табиат муҳофазаси». Бундан ташқари статистик маълумотларни махаллий ва марказий матбуотдан, корхона ва маҳкамалардан ҳам олиш мумкин. Масалан, иқлим ва дарёлар кўрсаткичлари бўйича статистик маълумотлар «Ўзбекистон гидрометериология», марказидан, ўлкада жойлашган метеостанциялар ва гидропостлардан ҳам олиш мумкин. Ҳар бир фермер хўжалигининг, саноат ва транспорт корхонасининг иқтисодий кўрсаткичлари ҳақидаги маълумотларни мазкур корхоналарни ўзидан олиб уларни қайта ишлаш мумкин.

Статистик маълумотларни ўлка ҳақида ёзилган манографиялар, рисолалар ва мақолалардан ҳам олиш мумкин. бундан ташқари «Гидрологик йилномалар», «Иқлим йилномалари»,дан ҳам фойдаланиш мумкин.

Ўлка табиати ва хўжалиги ҳақидаги статистик манбаалар илк маълумотлар ҳисобланади ва уларни қайта ишлаш асосида ўлка табиат таркибларини ва хўжалигини ривожланишидаги асосий хусусиятлар ва қонуниятлар аниқланади.

Савол ва топшириқлар:

1. Статистик манбаалар деганда нимани тушунасиз?
2. Статистик маълумотларни қайерлардан олиш мумкин?
3. Ўлка хўжалиги ҳақидаги маълумотларни қайерлардан олиш мумкин
4. Ўлка дарёлари ва иқлими ҳақидаги маълумотларни қандай статистик манбаалардан олиш мумкин?
5. Ўлка аҳолиси ҳақидаги маълумотларни қандай статистик манбаалардан ва уларни қайерлардан олиш мумкин.

32. Картографик манбаалар

Картографик материаллар ҳам ўлка ҳақидаги асосий билимлар манбаи ҳисобланади. Картографик манбаалардан ўлка табиати, хўжалиги

тариҳи, маданияти, санъати ҳақида турли даврларга оид маълумотларни олиш мумкин.

Ўлканинг маъмурий тузилиши ҳақидаги маълумотларни Ўзбекистонни ва тегишли вилоятларни маъмурий хариталаридан олиш мумкин. Бунда турли даврларда нашр қилинган маъмурий хариталарни тахлили асосида ўлка маъмурий тузилишини турли даврларда ўрганиш босқичларини кўришимиз мумкин. Масалан, айrim йиллари вилоятлар ва туманлар кўшилиб кетиши, айrim ймллари айrim туманлар иккига бўлиниб кетиши мумкин.

Ўлка ёки жойнинг ер юзасини тузилишини топографик харита ёрдамида ўрганиш мумкин. Топографик хариталарда йирик маштабда текисликлар, ботиқлар, баландликлар, тоғлар, водийлар, кўллар, дарёлар, сойлар, қишлоқлар, кўчалар аниқ кўрсатилади.

Ўлканинг геологик тузилиши ва фойдали қазилмалари ҳақидаги маълумотларни геологик ва фойдали қазилмалар хариталаридан олиш мумкин. 1980 йилларда чиқкан Ўзбекистон атласида ёқилғи-энергетика, метали ва нометалл фойдали қазилмалар алоҳида саҳифаларда берилган. Бундан ташқари вилоят хариталарида ҳам фойдали қазилма конлари берилган бўлади.

Ўлка табиий ресурслари ҳақидаги маълумотларни ҳам маълум бир табиий ресурслар акс этган хариталардан олиш мумкин. Масалан. Ер ресурслари, рекреация ресурслари ва агроиқлим ресурслари ва х.к.

Ўлка иқлими ҳақидаги маълумотлар иқлим хариталаридан олинади. Улар бир неча хариталардан иборат бўлади: ёзги ва қишики иқлим хариталари. Ўртача йиллик ҳарорат, атмосфера ёғинлари, босимлар, шамоллар ва бошқа иқлимий кўрсаткичлар хариталари.

Ҳар бир ўлка, туман ёки жойнинг тупроқ харитаси тупроқлар ҳақидаги маълумотлар манбаи ҳисобланади. Асосий тупроқ турлари тупроқ харитасидан, тупроқларни сифат кўрсаткичлари тупроқ эрозияси ва тупроқ банитровкаси харитасидан олинади.

Ўлканинг ўсимлиги ва ҳайвонот дунёси ва ўлка табиатини муҳофаза қилиш, тегишли ўсимлик, ҳайвонот ва табиатни муҳофаза қилиш хариталаридан олинади. Бунда Қизил китобга киритилган ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига алоҳида эътибор берилади.

Ўлка аҳолиси ҳақидаги маълумотлар аҳоли, аҳолини жойланиши ва зичлиги хариталаридан олинади.

Ўлка хўжалиги ҳақидаги маълумотлар қатор иқтисодий хариталардан олинади: комплекс хариталар, саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва бошқа хариталардан олинади.

Ўлка тарихи турли хил турихий воқеалар, турли даврдаги сиёсий вазият ва ҳозирги сиёсий хариталардан олинади. Улар турли хил тарихий ва географик атласларда ўз аксини топади.

Ўлкадаги туристик комплекслар ва дам олиш жойлари, тарихий ва маданий ёдгорликлар туристик хариталарда берилган бўлади.

Савол ва топшириқлар:

1. Харита деганда нимани тушунасиз?
2. Мавзули хариталар қандай бўлади?
3. Ўлка фойдали қазилмалари ҳақидаги аълумотларни қандай картографик манбаалардан олиш мумкин?
4. Иқтисодий хариталар ўлкани нимасини ўрганиш учун асосий манбаа бўлиб ҳисобланади?
5. Иқлимий хариталар орқали ўлкани қандай шароитларини ўрганиш мумкин?
6. Ўлка тарихи, санъати ва маданиятини қандай картографик манбаалар асосида ўрганиш мумкин?

33. Архив ва қадимги ёзма манбаалар

Давлат архивлари халқ мулкининг хужжатли меросини сақлайдиган ташкилот ҳисобланади. Турли аҳамиятга эга бўлган хужжатлар архив фондларида сақланади. Архивлар марказий, вилоят, шаҳар, туман бўлимларига бўлинади.

Давлат марказий архивларида давлат аҳамиятига эга бўлган хужжатлар сақланади. Унда давлат қарорлари, қонунлари, фармонелари ва бошқа хужжатлар сақланади.

Бундан ташқари ҳар бир вазирлик, қўмита, бошқарма, корхона, ташкилот ва муассасаларни ўзини архиви мавжуд. Масалан, Ички ишлар вазирлиги, Мудофа вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ташқи ишлар вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Геология қўмитаси ва х.к. Уларда мазкур тармоққа тегишли хужжатлар сақланади.

Ҳар корхона, муассаса, ташкилот ҳам ўз архивигв эга. Унда корхона фаолиятига тегишли хужжатлар сақланади. Мазкур хужжатларга буйруқлар, шартномалар, ҳисботлар, ёзишмалар ва бошқа хужжатлар киради. Илмий тадқикот Институтлари ва лойиҳа ташкилотларида лойиҳалар, ҳисботлар ва бошқа хужжатларнинг асл нусҳалари сақланади.

Ўлкашунослар ўлкада жойлашган ташкилотлар архивларидан фойдаланиб ўлка табиатини, хўжалигини, тарихи, маданияти ва санъатини ўзига хос хусусиятларини сақлашлари мумкин.

Маъмурий бирликлар, яъни вилоят, туман, шаҳар, қишлоқ(фуқаролар йиғини) архивларидан ҳам фойдаланиши мумкин. Уларда аҳоли хўжалик ва бошқалар ҳақида маълумотлар сақланади.

Музейлар (давлат, жамоатчлик, ўлка, бадиий, мемориал, тарих, санъат ва х.к.), кутубхона, маҳаллий тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш жамиятлари ва шахсий архивлар ҳам мавжуд. Улар тарихий воқеа иштирокчиларининг эсталиклари, йирик санъат намоёндалари билан учрашувлар баённомалари, хатлар, саъат асарлари коллекцияларининг ёзма

каталоги, сотиб оладиган ва ўтқазадиган комиссияларнинг актлари, қадимги харита ва планлар, расмлар, фотолар, ҳайкаллар бўлиши мумкин.

Қадимги манбаалар. Қадимги даврлар ҳақидаги маълумотларни қадимги кўлёзма манбааларидан олиш мумкин. Қадимги ёзма манбаларга китоблар, юридик актлар, буйруқ ва ёрлиқлар, йилномалар, диний китоблар, бадиий ва илмий асарлар киради. Уларни қўпчилиги ҳозир ўзбек тилига таржима қилинган. Масалан, «Қуроъни Карим», «Авесто», «Хадислар», «Ҳидоятнома», Ал-Фарғоний, Ал-Хоразмий, Ал-Беруний, Махмуд Қошғарий ва бошқа алломаларнинг асарлари ҳозирги пайтда ўзбек тилига таржима қилиниб нашр қилинди.

Араб алифбосида ёзилган жуда кўп асарлар ҳам ҳозирги ўзбек кирилли ва лотин альфавитлари нашр қилинди ва қилинмоқда.

Қадимги ёзма манбаалардан ўлка тарихи, табиати, хўжилиги, маданияти ҳақида муҳим маълумотларни олишимиз мумкин.

Аммо ҳозиргача ҳам жуда кўп кўлёзмалар хали тадқиқ қилинмаган, уларни ўрганиш ва кенг ҳалқ оммасига етқазиш ўлкашуносликнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Архив ва қадимги ёзма манбааларни ўлкашунослик мақсадларида ўрганиш қўйидаги тартибда олиб борилиши мумкин:

1. Ўлка ёки архивларда сақланаётган хужжатлар рўйхатини тузиш.
2. Топилган архив манбааларини тармоқлар бўйича гурухларга бўлиш: табиат, тарих, хўжалик, санъат, маданият.
3. Маълум мавзу бўйича архив манбаларини ўрганиш. Масалан, ўлка тарихига бағишланган манбааларни.
4. Ўлкани ҳозирги архив манбаалари асосида ўрганиш.
5. Ўлка табиати, тарихи ва маданияти ҳамда хўжалиги ҳақидаги қадимги манбааларни ўрганиш. Бунда уларнинг қайсилари араб, рус ва ўзбек тилларида ёзилгани аниқланади ва шунга қараб ўрганилади.

Савол ва топшириқлар:

1. Архив манбааларига нималар киради?
2. Архивда нималар сақланади?
3. Қандай архив турларини биласиз?
4. Қадимги кўлёзмаларни қаердан топиш мумкин?
5. Ўлкангизда қандай архивлар бор, уларни рўйхватини тузинг?
6. Аҳоли ҳақидаги маълумотларни қайси архивдан топиш мумкин?

34. Оғзаки манбаалар

Одамларни бир-бири билан алоқаси ва муносабати қадимдан тил орқали амалга оширилади. Маълумотларни тил орқали ўтиши ҳалқ оғзаки ижоди орқали содир бўлади.

Ҳалқ оғзаки ижодига эртаклар, достонлар, қўшиқлар, мақоллар, латифалар ва маталлар киради.

Ҳозирги яшаётган қариялар халқ оғзаки манбаи сифатида қаралиши мүмкін. Уларни тарихий вәкеалар ҳақидаги эсталиклари (урушлар, тарихий мажлислари, йиғинларда қатнашиши ҳақида, буюк кишилар билан учрашуви ҳақидаги) мұхым оғзаки манбаа бўлиб ҳисобланади.

ХХ-асрнинг 80 йилларида содир бўлган Афғонистондаги воқеалар, ватанимизни мустаққилликка эришган йилларидаги вәкеалар, ўша йиллари содир бўлган минтақавий можаролар иштирокчиларининг эсталиклари ҳам ўлка тарихи учун мұхим оғзаки манбаа бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун уларни эсталикларини ёзиб олиш, уларни фонотекасини ташкил қилиш, яъни ўз ўлкасини овоз ёки матндан йилномасини яратиш ўлкашуносарни келажак авлод олдидағи мұхим вазифаларидан бири ҳисобланади.

Ҳар бир ўлкани ўзига хос эртаклари, достонлари, қўшиқлари ва афсоналари мавжуд. Ҳозир ҳам улар оғиздан-оғизга ўтиб келмоқда. Уларни ёзиб олиш, тўплаш ва нашр қилиш ҳам ўлкашуносар олдида турган вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Оғзаки манбааларнинг мұхим бўғинларидан бири атоқли отлардир. Атоқли отлар билан жуда кенг тушунчалар, воқеалар ва предметлар аталади.

Атоқли отлар илгаритдан ўзига катта эътиборни қаратиб келган. Ҳар бир давлатнинг, ўлканинг тарихи атоқли отларда ўз аксини топган.

Номларнинг шаклланиши ва кейинчалик атоқли отларнинг тарихи жамиятнинг иқитисодий, сиёсий ва маданий ҳаёти билан боғлиқ.

Атоқли отларнинг функционал ва тил хусусиятларини ономастика фани ўрганади. Ўлкашуносар учун унинг иккита тармоғи мұхим аҳамиятга эга. Улар топонимика ва антропономика ҳисобланади.

Топонимика (грекча топос-жой, «канима»-от, ном) фаннинг предмети жой номларини келиб чиқиши, мазмуни ва ривожланиш қонуниятларини ўрганади.

Антропономика эса кишиларни номларини (отларини) ўрганади.

Топонимика фани тарих ва география ўртасида оралиқ фан ҳисобланади. Академик С.Б.Веселовский бу ҳақда шундай деган «Тарихий давр нуқтаи назаридан топонимика географик терминларни келиб чиқишини, ҳозир мавжуд бўлмаган қадимги манзилгоҳларни жойини аниқлайди, бир терминни бошқаси билан алмаштириш ва ўзгартиришни ўрганади. Демак, тарихий топонимика географик топонимиканинг мұхим ажралмас қисми ҳисобланади.»

Географик номлар келиб чиқишига кўра қуйидаги гурухларга бўлинади: оронимлар, гидронимлар, антропонимлар, фитонимлар, зоонимлар ва х.к.

Оронимлар тоғлар билан ёки рельеф билан боғлиқ бўлган жой номлари ҳисобланади. Белтоғ, Пском, Нурота ва х.к.

Гидронимлар сув билан боғлиқ бўлган жой номларидир. Уларга Қорадарё, Сирдарё, Амударё ва бошқалар киради.

Ўсимликлар номи билан боғлиқ бўлган номларга Яккатут, Қорабоғ, Кўкёнгоқ ва бошқалар киради.

Ҳайвонлар номи билан боғланган географик жойларга Фазалкент(Фазалкийик), Кўнғирот, Олабуқа ва х.к лар киради.

Ранглар билан аталган жойлар ҳам мавжуд. Масалан, Қизилқум, Қорақум, Қоратоғ в ах.к.

Антропономика одамларнинг номларини ва авлодини келиб чиқишини аниқлаб беради. Масалан, ўзбекларда хўжа, хожи, сайд, амир, хон, шоҳ, қори авлодларига хос исмлар мавжуд. Масалан, Қодирхўжа хўжа авлодига, Қодирхожи хажга борган кишига, Сайдқодир сайдлар авлодига, Шоқодир-шоҳлар авлодига, Мирқодир-амирлар авлодига тегишли эканлигини билдиради.

Савол ва топшириқлар:

1. Оғзаки манбааларга нималар киради?
2. Топонимика фани нимани ўрганади?
3. Одамлар исмини қайси фан ўрганади?
4. Ўз яшаб турган жойларингиздаги жойлар ва кўчалар жадвалини тузинг ва уларни маъносини аниқланг?

35. Тарихий ва маданий ёдгорликлар ўлкашунослик манбаи сифатида

Тарихий ва маданий ёдгорликлар факат ўлкашунослик обьекти бўлиб қолмасдан, балки ўлкашунослик манбаи сифатида ҳам қаралади. Чунки улар маълум бир ижтимоий муносабатлар махсули сифатида инсоният фаолиятини аниқ бир жиҳатларини бевосита акс этдиради.

Ўлка ҳақидаги муҳим билимлар манбаи бўлиб санъат асарлари ҳисобланади. Санъат ёдгорликларида буюк тарихий воқеалар ва ўлка тарихининг буюк намоёндалари, она-ватан табиати тасвирлари, шаҳарлар ва қишлоқлар қиёфаси абадийлаштирилган.

Бадий асарлар маълум бир даврнинг ўзига хос жиҳатларини аниқ тасвирланиши билан ажralиб туради. Ва ўлка ҳақидаги муҳим билимлар манбаи бўлиб ҳисобланади. Масалан, ўлка тарихи табиати, маданий ва иқтисодий ривожланиши, турмуши майда икир-чикирларигача(кыйимлар, турмуш предметлари, соchlарни турмаклаш) аниқ тасвирлайди. Бундай аниқ тасвирни биз Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», Абдулҳамид Ҷўлпоннинг «Кеча ва кундуз», Махмудхўжа Бехбудийнинг «Саёҳатнома» асарларида яққол кўришимиз мумкин.

Ўлка архитектурасини ўлкани тошларда ифодаланган тарихи дейишади. Чунки шаҳар ёки қишлоқдаги ҳар бир иншоат ўлка тарихини маълум бир даврдаги жиҳатларини ўзида ифода этдиради. Масалан, Тошкент шаҳридаги Кўкалдош мадрасади, Навоий номидаги опера ва балет театри, Тошкент трактор заводи, Тошкент авиация заводы ва х.к.

Архитектура ёдгорликлари- бу жамиатнинг моддий ва манавий ҳаёти билан чамбарчарс боғланган ва уларни ўзида акс этдирган, ўзини барпо бўлиш жойи билан боғлиқ бўлган илк манба ҳисобланади.

Уларни ўрганиш жамиатни ишлаб чиқариш кучларини ривожланиши, унинг ижтимоий тузилиши ва иқтисоди, илмий ва техник тузилиши ва иқтисоди, илмий ва техник ютуқлари ҳақида фикр юритишга имкон беради.

Архитектура ёдгорликларининг конструкциялари, шакллари, декоратив жиҳозланиши мазкур даврнинг эстетик муҳити, турмуш тарзи, уларни яратган усталарни бадиий маҳорати ва хусусияти, турли хил архитектура мактабларининг халқаро алоқалари ва ўзига хос хусусиятлари ҳақида билимлар беради. Шунинг учун ўлкашунослар шаҳар ва қишлоқлардаги қадимий биноларни, кўчаларни муҳофаза қилиш бўйича катта ишларни олиб боришади.

Буюк кишиларни ва воқеаларни абадийлаштириш учун яратилган кичик ўлчамдаги скульптура ва архитектура ёдгорликлари алоҳида гурухларни ташкил қиласди: монументлар, обелисклар, колонналар, тримфуал арклар, ёдгорлик плиталари, қабр устидаги материаллар ва комплекслар ва х.к. буларнинг ҳаммаси халқнинг тарихи ва биографиясининг моддийлашган шаклидир.

График санъат ёдгорликлари яратилган давр замонаси билан қаттиқ боғланган бўлади, шунинг учун улар муҳим тарихий воқеалар манбаи бўлиб ҳисобланади. Уларга турли хил плакатлар, китоблар, журналлар ва газеталардаги безаклар киради.

Бадий санъат ўлка ҳақидаги муҳим билимлар манбаи бўлиб ҳисобланади. Масалан, Мирзакалон Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча», Ойбекнинг «Қутлуғ қон», Сайд Аҳмаднинг «Уфқ» ва шунга ўхшаш бадий асарлар халқимизнинг маълум бир ўлкасидаги тарихини ва тарихий воқеаларини акс эттиради ва ўлка тарихи ҳақида муҳим билимлар манбаи бўлиб ҳисобланади.

Турли хил маркалар, белгилар, тангачалар ва гулхатлар ҳам муҳим ўлкашунослик манбаи бўлиб ҳисобланади.

Савол ва топшириқлар:

1. Яшаб турган жойингизда қандай тарихий ёдгорликлар мавжуд?
2. Шаҳрингиз ёки қишлоғингизда қандай қадимги ёки эски бинолар бор, уларни тафсифини тузинг?
3. Ўлкангиз ҳақида қандай бадий адабиётларда, роман, қиссалар, маълумотлар берилган, уларни муаллифи, номи, нашриётти ва чоп этилган йилларини дафтарингизга ёзинг?
4. Ўлкангиз ҳақида чиққан плакатлар, гулхатлар бўлса уларни альбомини яратинг?
5. Ўлкангиздан чиққан машҳур кишилар ҳақидаги асарлар жадвалини тузинг?
6. Шаҳрингиз ёки туманинингдаги тарихий майдонлар тарихини аниқланг?

36. Табиат ва хўжалик объектлари ҳамда жараёнларини кузатиш натижалари ўлкашунослик обьекти сифатида

Ўлкашунослик билимларининг асосий манбаи бўлиб экскурсияларда, туристик саёҳатларда ва экспедицияларда табиий ва ишлаб чиқариш обьектларини ҳамда жараёнларини бевосита қузатиш асосида олинган натижалар ҳисобланади.

Мазкур татқиқотлар иккита катта гурухга булинади: табиий географик ва иктисадий географик.

Табиий географик тадқиқодлар геологик, геоморфологик, макроиқлим, биологик, фенологик ва экологик кузатишлар натижаларидан иборат.

Далада олиб борилган ишларнинг барчаси кундаликка қайд этиб борилади. Шунинг учун ўлкашунослик билимларининг ilk манбаи бўлиб, ўлкашунослар кундалиги ҳисобланади.

Кундалиқда қайд этилган маълумотларни қайта ишлаш асосида ўлка табиати ҳақида билмлар тўпланади ва уларнинг муҳим қирралари очиб берилади.

Геологик тадқиқодлар олиб борилганда қуйидаги натижалар олинмоғи лозим: ўлкада тарқалган тоғ жинслари ва уларнинг қайси эра ва даврга оидлиги; қайси ётқизиқлар қаерларда тарқалганлиги, уларнинг қалинлиги; ўлкада мавжуд бўлган очилмаларнинг схемаси ва улардаги тоғ жинслари қатламларининг тавсифи; ўлкада тарқалган тектоник ёриқлар тавсифи (узунлиги, кенглиги, ёриқда жойлашган тоғ жинслари холати, йўналиши ва қиялиги); ўлкада тарқалган фойдали қазилмалар тавсифи.

Геоморфологик тадқиқотлар олиб борилганда қуйидаги натижалар олинади: ўлкада ёки жойда тарқалган асосий рельеф шакллари; ўлкада тарқалган текисликлар тавсифи ва уларнинг асосий турлари; ўлкада тарқалган тоғлар тавсифи; ўлкада тарқалган водийлар ва уларнинг террасалари; ўлкадаги ботиқлар; ўлкадаги геоморфологик юзалар(эрзион-аккумулятив босқичлар).

Иқлмий тадқиқотлар натижалари ҳаво ҳарорати, намлиги, босими. Ёғинлар, шамоллар ва уларни ойлар ва йиллар бўйича тақсимотидан иборат. Гидрологик тадқиқотлар натижаларига дарёлар, кўллар, ботқоқлар ва уларнинг меъёри ҳақидағи кўрсаткичлар киради.

Тупроқларни татқиқот натижалари қуйидагилардан иборат: ўлкада тарқалган тупроқ хиллари; уларнинг горизонтлар бўйича тавсифи; чиринди миқдори.

Ўсимликларни тадқиқ қилганда қуйидагиларни хисобга олиш лозим: дарахтлар ва уларнинг ўлчамлари; буталар ва уларнинг тавсифи; ўт ўсимликлари ва уларнинг тавсифи. Хайвонот дунёсини тадқиқ қилганда қуйидагиларга эътибор берилади: туёқлилар, судралиб юрувчилар, балиқлар, қушлар, ҳашоратлар.

Ўлка хўжалигини ўрганиш жарёнида қуидаги статистик маълумотлар йифилади: ўлкадаги маъмурӣ бирликлар ҳақидаги маълумотлар; аҳоли сони, таркиби, ўсиши ва ҳаракати ҳақидаги статистик маълумотлар; табиий ресурслар ва уларнинг кўрсаткичлари ҳақидаги маълумотлар; хўжаликни ривожланишини умумий кўрсаткичлари ҳақидаги статистик маълумотлар; саноат, қишлоқ хўжалиги ва транспортнинг асосий тармоқлари бўйича берилган статистик маълумотлар.

Савол ва топшириқлар:

1. Ўлкангизда ёки яшаб турган жойингизда қандай табиий географик обьектлар мавжуд? Уларни жадвалини тузинг.
2. Яшаб турган жойингизда қандай табиий географик жараёнлар тез-тез содир бўлиб туради(тошқин, сел, жала, жар, сурилма, совук уриш, курғоқчилик)?
3. Ўлкангизда ёки яшаб турган жойингизда қандай ишлаб чиқариш корхоналари мавжуд? Уларни жадвалини тузинг.
4. Яшаб турган жойингизда транспорт корхоналари мавжуд бўлса, уларни асосий кўрсаткичларини аниқланг?
5. Яшаб турган жойингизда қишлоқ хўжалик махсулотларини қайта ишлайдиган корхоналар мавжуд бўлса, уларни кўрсаткичларини аниқланг?

37. Ўлкашунослик музейини ташкил қилиш

Ўлкада олиб борилган тадқиқотд ишлари давомида тўпланган материаллар асосида ўлкашунослик музейи ташкил қилинади. Ўлкашунослик музейи мактабларда, лицейларда, касб-хунар коллежларида ҳамда хокимият доирасида ташкил қилиниши мумкин.

Ўлкашунослик музейларининг асосий мақсади ўлка табиати, хўжалиги, тарихи, маданияти ва санъати ҳақидаги материалларни тўплаш, ўрганиш, сақлаш ва намойиш қилишдан иборатdir.

Ўлкашунослик музейини ташкил қилиш бир неча қуидаги босқичлардан иборат:

1. Музейни ташкил қилиш бўйича ташкилий гурух тузиш. Ташкилий гурухга хокимият, мактаб, лицей, касб-хунар коллежлари вакиллари киради. Агар музей ўқув муассасасида тузилаётган бўлса, асосан ўқитувчилар ва ўқувчилардан ташкилий гурух тузилади.
2. Музейнинг тематик (мавзули) режаси тузилади, яъни бўлажак музей экспозицияларининг бўлимлари сони аниқланади.

Бундай хужжатни тузиш музейини ташкил қилиш ишларини аниқ бир йўналишда олиб боришга имкон беради.

3. Қидирув ва илмий тадқиқод ишларини олиб бориш. Мазкур босқичда ўлка табиати, тарихи, хўжалиги, маданияти ва санъати тўғрисидаги материаллар йифилади, ўрганилади, тартибга солинади ва рўйхати тузилади.

4. Музейнинг тематик-экспозицион плани тузилади. Экспозицияга киритилаётган барча материалларни кетма-кетлик рўйхати тузилади. Мазкур план музей заллари, бўлимлари ва стендлари бўйича тузилади. Мазкур план қуидаги жадвал шаклида тузилиши мумкин.

3-жадвал.

T/p	Экспонот тури	Экспонат тавсифи (аннотацияси)	Асл нусхами ёки ёрдамчи материалми	Манбаа	Ўлчами	Экспозициядаги жойи	Эслатма
1	2	3	4	5	6	7	8

Жадвалнинг иккинчи қаторида экспонатнинг ташқи кўриниши кўрсатилади (матн, кўчирма, газета, байроқ, тўппонча, кийим, фоторасм, китоб, рисола, харита, тупроқ, ўсимлик, ишлаб чиқариш маҳсулотлари, фойдали қазилма намуналари, макетлар ва х.к.) учинчи қаторда экспонатнинг мазмуни берилади(кўчирманинг тўла матни, номи ва нашр ҳақида маълумотлар, байроқни, кийимни, намунани ва х.к.ни тўла тавсифи). Бешинчи қаторда экспонат олинган манбаалар берилади(кўчирма қаердан олинган, фойдали қазилмалар намуналари қаерлардан олинган). Экспонатнинг ўлчамлари 6-нчи қаторда берилади, улар асосида экспонатга ажратиладиган жойларнинг ўлчамлари аниқланади. 7-нчи қаторда тематик-экспозицион режани тузувчилар маълум бир экспонатларни жойлаштириш ҳақида тавсияларни ишлаб чиқишиди (марказдами, йирриклиштирилган халқадами, витринадами ва х.к.)

5. Тематик-экспозицион режа асосида рассом (ёки шу иш учун тайинланган шахс) жиҳозлаш эскизларини тайёрлайди. Бунда у бинони тузилишини ҳисобга олиши лозим. Шундан сўнг ҳар бир девор, стенд ва витрина учун монтаж жиҳозлари варақаларини тайёрлайди. Монтаж варакаси-бу маълум бир экспонатни жойлаштиришни чизма тасвиридир, У 1:10 маштабда тайёрланади.

Квадратларда экспонатнинг тематик-экспозицион режадаги тартиб рақами ёзиб қуйилади.

Мазкур босқичдаги ишларни бажариш билан бирга қуидаги ишлар ҳам олиб борилади: экспозиция учун жиҳозлар(витриналар, стендлар), ёритиш усулари, асл нусхаларини сақлаш; ёрдамчи экспонатларини тайёрлаш(расмлар нусхалари, чизмалар, муляжлар, матнлар ва х.к.)

Шундан сўнг экспозиция монтаж қилинади ва у маъсулиятли комиссия томонидан кўриб чиқилади.

Ўлкашунослик музейининг асосий ва ёрдамчи фондлари бўлади.

Асосий фондда ёдгорликларнинг асл нусхалари сақланади ва улар қуидаги гурухларга бўлинади:

1. Моддий ёдгорликлар (мехнат қуроллари, саноат жихозлари, фойдали қазилма намуналари, ҳарбий техника, кийимлар ва х.к.)
 2. Ёзма материаллар (нашрий ва кўлёзма хужжатлар, варақалар, китоблар, газета, журналлар ва х.к.)
 3. Фоторасм ва кинофото хужжатларининг асл нусхалари.
 4. Санъат асарлари ва график ҳамда тасвирий материалларнинг асл нусхалари: картиналар; расмлар; скульптуралар; плакатлар; гулхатлар; маркалар; планлар; хариталар; чизмалар; графиклар; фотоматериалар.
- Музейнинг ёрдамчи фондлари қуидагилардан иборат: диорамалар; панорамалар; хариталар; чизмалар; жадваллар; диаграммалар ва х.к. Улар асосий экспонатларни тушунтириш учун мухсус тайёрланади.
- Музейнинг фонди доимо тўлдирилиб борилади.

Савол ва топшириқлар:

1. Ўлкашунослик музейини ташкил қилиш қандай босқичлардан иборат?
2. Музейнинг асосий фондида нималар сақланади?
3. Музейнинг ёрдамчи фондида нималар сақланади?
4. Яшаб турган жойингизда ўлкашунослик музейи бўлса уни тавсифини тузинг

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
------------	---

I. Қ и с м. Ўлкашунослик объектлари.

Табиатни ўлкашунослик мақсадларида ўрганиш.....	5
---	---

1. Географик ўлкашунослик, унинг мазмуни ва мохияти.....	5
2. Ўлкашунослик саёхатларида бажариладиган топографик ишлар.....	6
3. Масофани ўлчаш, масштаб, масофани чизмада тасвирлаш.....	13
4. Жойнинг сурати, режаси, режалаш усуллари.....	15
5. Жойнинг геологик тузилиши, фойдали қазилмалари ва рельефини ўлкашунослик мақсадларида ўрганиш.....	21
6. Ўлка иқлимини ўрганиш.....	26
7. Об-ҳавони ўрганиш.....	27
8. Об-ҳавони олдиндан айтиб бериш.....	35
9. Ўлкани гидрологик шароитини ўрганиш.....	37
10. Ўлка тупроғи, ўсимлиги ва ҳайвонот дунёсини ўрганиш.....	41
11. Фенологик кузатишлар.....	43
12. Ўлка табиатини муҳофаза қилишни ўрганиш.....	46
13. Ўлка табиий ресурсларини ўрганиш.....	47
14. Ўлка ахолисини ўрганиш.....	50
15. Ўлка шахар ва қишлоқларини ўрганиш.....	52
16. Ўлка хўжалигини ўрганиш.....	54
17. Ишлаб чиқариш корхоналарини ўрганиш.....	56
18. Транспорт корхоналарини ўрганиш.....	57
19. Тарихий ўлкашунослик, унинг мазмуни ва аҳамияти.....	59
20. Тарихий ва маданий ёдгорликларни ўрганиш.....	60
21. Археологик тадқиқотлар ўтказиш.....	63
22. Санъат ўлкашунослиги.....	68
23. Халқ санъатини ўрганиш.....	71
24. Адабий ўлкашунослик.....	73
25. Тасвирий санъатни ўрганиш.....	74
26. Архитектура ёдгорликларини ўрганиш.....	76
27. Машхур кишилар яшаган жойларни ўрганиш.....	78

II. Қ и с м. Ўлкашунослик манбаалари

28. Ўлка библиографияси.....	81
29. Библиографик кўрсаткичлар ва кутубхона каталоглари билан ишлаш.....	83
30. Нашрий манбаалар.....	85
31. Статистик маълумотлар.....	86
32. Картографик манбаалар.....	87
33. Архив ва қадимги ёзма манбаалар.....	89
34. Оғзаки манбаалар.....	90

35. Тарихий ва маданий ёдгорликлар ўлкашунослик манбаи сифатида.....	92
36. Табиат ва хўжалик обьектлари хамда жараёнларини кузатиш натижалари ўлкашунослик обьектлари сифатида.....	94
37. Ўлкашунослик музейини ташкил қилиш.....	95
38. Адабиётлар рўйхати.....	100

АДАБИЁТЛАР

- 1.Каримов И.А.Баркамол авлод –Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т. “Шарқ”, 1991
- 2.Абдувоҳидов С. Мактаб ўлкашунослиги. (маъruzалар матни) Самарқанд, 2001
- 3.Абдуллаева Т. Географик ўлкашунослик. Т. “Ўқитувчи”, 1979
- 4.Абдумаликов Р. Туризм. Т. “Ўқитувчи”, 1978
- 5.Аксакалова Г.П., Андреева Н.В., Голов В.П. Факультативные занятия по географии. М. «Просвещение», 1985
- 6.Александрова А. Ю. География мировой индустрии туризма. М. 1998
7. Багрова Л. А. , Багров Н. В. , Преображенский В.С. Рекреационные ресурсы. Изв. РАН, серр.геогр. М. 1997 №2
8. Баратов П.Б. Ер билими ва ўлкашунослик. Т. “Ўқитувчи”, 1990
9. Бахритдинов Б.А. Тетюхин Г.Ф. Уникальные объекты неживой природы и их охрана. Т. “Фан”, 1990
10. Богданов О.П. По заповедникам Узбекистана. Т. “Ўқитувчи”, 1989
11. Даринский В., Криваносова Л.Н., Круглова В.А., Лукашенкова В.К. Краеведение. М. «Просвещение», 1987
12. Ефремов Ю.К. Природа на службе общества. М. 1968
13. Кузнецов С. С. Геологические экскурсии. Л. 1978
14. Милонов Н.П. и др. Историческое краеведения. М. 1969
15. Молодкин П. Ф. Школьное географическое краеведение. Ростов. 1977
16. Методика полевых физико – географических исследований. М. 1976
- 17.Никонов Г. Н. Краеведение. М. 1984
18. Преображенский В.С., Веденин Ю.А. География и отдых. М. 1971
19. Нехлюдова А.С., Севастьянова В.И., Филоненко-Алексеева А.Л. Полевая практика по природоведению. М. «Просвещение», 1986
- 20.Сафиуллин А. З. Географическое краеведение в общеобразовательной школе. М. 1979
21. Туристко – краеведческие кружки в школе. М. «Просвещение», 1988.
- 22.Строев К.Ф. Краеведение. М. «Просвещение», 1974
23. Юньев И.С. Краеведение и туризм. М.1974
24. ЎзМЭ. 1-12жиллар.